

84(2р=Балк) :

А 95

С 7946

ИБРАГИМ АХМАТОВ

О'со

БОРАНДА

Ибрагим Ахматов 1938 джылда Гирходжанда (бусагъатда Търныауз) туугъанды.

1962 джылда, Къабарты-Малкъар Кърал Университетни история-филология факультетин бошаб, андан бери Къабарты-Малкъар радиода ишлейди. Бусагъатда ол эл мюлк редакцияны редакторуду.

1960 джылдан бери Ибрагимни очерклери бла хапарлары радио бла бериле эм «Коммунизмге джол» газетде эм «Шуӕхлукъ» альманахта басмалана тургъандыла.

«Боранда» джаш джазыучуну хапарларыны джыйымдыгыны биринчи китабы болуб чыгъады.

КР.

ИБРАГИМ АХМАТОВ

БОРАНДА

ХАПАРЛА

с 7046

КЪБАРТЫ-МАЛКЪАР
КИТАБ БАСМА
НАЛЬЧИК 1966

КЪАБАР
Республика-республика Федеративна
им. И. К. КРУПСКОЙ
Гор. Нахчак, Ногина, 42

БС(Балк.)2
А95

7-3-3
40-66M

ТЮБЕШИУ

I

Кече. Ай, джюн устукгулача созулгъан булутланы орталарына кире да ауана этдире, сырты бла кёкню бауурун сылаб барады. Элни таула къуршалабдыла. Аны ортасын джырыб ётген тау сууну шорхулдаб баргъан тауушу узакъгъа эштиледи. Кюнбатышдан, нарат агъачдан ургъан салкъын аяз джюрекге хычыуундукъ береди.

Аминатны арбазында къара къазанны тюбюнде джаннган

отну джарыгы, аны төгерегинде айланган адамланы кьарелдилери, элни кьалайындан кьарасанг да, кёрюне-диле.

Арбазда чыпынга тагьылган чыракъны тубюнде, гюрен туруб, той этгенлени кёрген: Бу элде быллай бир адам'а джокъ эди, тышындан да келген болурла ансы, — дерикди. «Кьарс!» — деген таууш тохтамайды. Кьобузчула, арыб, бир бирни солутадыла.

Бир бирле арбаздан бир джанына чыгыб, кьурманлыкъ не ючюн этилгенин билмей, бир бирге хапар сорадыла.

— Ала, кьурманлыкъ барды, кел дегендиле да, келгенме, не ючюн болганын'а ангылаялмайма.

— Кьалай ангылаялмайса, юйюнге? Аминат, бирси кюн, шахаргъа бара барыб, джашына тубегенди. Андан ол бек гитчечиклей айырылганды. Эндиге дери бир тюрлю хапар билмей турган, кьачан эсе да анга бир джаш тууган эди деб, эсде да джокъ эди.

Быллай хапарланы айтыргъа да суймейме, алай, джара сау болса да, аны табы кетмейди.

Аминатха джаш тууб джыл бла джарым ётгенлей, аны эри аскерге кетген эди. Ол эм арт кьагъытында: «Тамбла урушха киреме, адресим тюрленирликди, мен джазгынчы джазмагъыз... Джашчыгъым Джамалчыкъны кеси кёзюмден кёрюгюз», — деб джазган эди. Была аны арт сёзлери, осуяты эдиле. Андан артында, кёб бармай нёгери госпиталдан джазыб, аны Украинада ёлген хапары келди. Аминат хар кюнден джашчыгъын кьойнуна алыб: «Джамал, энди сенсе мени джашауум, атангы не айтыб осуят этгенин билемисе»? — деб джилайды, джукъ ангыламаган джашчыгы уа аны бетине мудах кьарайды...

Аман эртденлик келди. Кьара булутла, тенгиз айланмасыча, кьатыша келиб, мылы кьанатларын шахарны башында джайдыла.

Сакъ джауун окъ-тоб кюйдюрген юйлени ёрге алыб джанган отларын ёчюлталмайды. Башындан оноугъа кёре, кызыл аскерчиле тюнене кече, сахарны кёюуб, таугъа сингендиле. Андан хапары болмагъан душманны аэропланлары, сюрюу-сюрюу болуб, келиб тоб тауушлары бла джерни, кёкню да бирча тебдире, сахарда джаны джерлеге от салыб къайтадыла. Ол зат, кюн тюшге джанлай тохтады. Сора орамланы немец танкала алдыла. Къолларында да автоматлары бла аланы ызларындан чабыб келген аскерчиле, ким барды деб, хар юй мюйюшню, хар тыгъырыкъны санаб башладыла.

Къарангы кече келди. Хар ким терезелерин, эшиклерин да къаты этиб, джукъу кёллю болалмай олтурадыла. Анна Петровнаы эри ишлеген джеринден джаралы болуб, келиб джатады. Аны онтёрт джыллыкъ джашы бла эрини кёзден тохтагъан къарт анасы къалкъыйдыла. Ауур джаралы Иван Ильич къатынына: «Нек олтураса, джат. Огъесе келген болса, артха къайтарырма дебми тураса?» — деди.

— Нек эсе да, кёзюме джукъу кирмейди.

— Бюгече кимни кёзюне джукъу кирлик сунаса? Джатыб чыракъны ёчюлтюрге керекди.

Анна Петровна чыракъны ёчюлтюб, джатар-джатмаз эшик суху къагъылды. Ол солууун тыя, бир кесек тынгылады, сора эри, болмазын билиб, къатынына джингириги бла тие:

— Ач... Немецлиледиле, — деди. Къатыны джашына сёлешир акъыл этди, алай, ол аны уятхынчы, эшик ууаллыкъ эди да, кеси туруб ачды. Къолларында автоматлары бла эки немецли солдат мыллыкларын юйге атдыла. Анна Петровна эшик юсюнде дагъыда биреулен къалгъанын эследи. Ол аскерчи кийим кийиб туююл эди да, аны сахарчыладан болгъанын билди, алай къарангыдан таныялмады. Солдатланы бири автоматын юйдегилеге айландырыб сирелди, экинчиси уа ётюб барыб, башы байланыб джатхан Иван Ильични ундуругъундан эки метр

берлакьда тохтаб: «Тур! Заманынг юч минут» деди, сора аны джанындагы ундурукьга барыб, къарт къатынны эслеб артха айланды. Анна Петровнага джерингден тебме деген эдиле да, ол терезе аллында сюеледи. Джукь билмей джукьлагъан джашны юсюнден джууургъашын бир джанына атыб, керох бурну бла сакъалындан ёрге-ёрге тюрте: «Молодой урус!.. Тур, бизни бла ойнаркъа кел. Дженгил!» — деб къычырды. Кёзю кёрмеген къарт къатын не бола тургъанындан хапар сорады, алай анга джууаб къайтарыгъа кишини эркинлиги джокьду. Джашы бла Иван Ильич кийинедиле. Анна Петровна мындан ары не боллугъундан хапар да билмегенлей, алагъа мудах къарайды. Эшик юсюндеги къысха бойлу, добар бурун солдат, автоматын биягъы халде тутханлай, сын къатыб турады, бирси уа башы юй башха джете, бурну бауурча салыныб, эки джиякъ сюеги да, чана джиякълача, алгъа чыгъыб, узунбаш чурукъларыны темир табанлары бла таркъ-туркъ эте, хауле ит сюек излегенлей, шкафны ачыб къарады, печь башындагы кастрюлю кесине тартыб сууун плитагъа тёкдю, сора андан артха айланганынлай, кёзюне стол юсюндеги къол сагъат урунду. Аны алыб бууунуна салды. Ары-бери айландырыб къараб: «Джарарыкъды!» — деб къош-къош чыкъгъан узун тишлерин ачыб, барабан таууш этиб кюлдю. Сора онг къолунда керохну тутханлай, сол къолуну юч бармагъын Иван Ильични кёз аллына тутуб: «Ётдю» деб, байланыб тургъан башына герох саб бла урду. Ол, къулакълары чуу-чуу эте, кёзлеринде от чагъа, чуругъун джартыкъурту кийиб, аягъы юсюне турду. Эшик юсюндеги, эшикни табаны бла кенг ачыб, чыгъыгъыз деб къолу бла кёргюзте, эшикден бир джанына турду.

Джашы атасыны ызындан болду, узун къынгыр аланы ызларындан айланды, ала босагъадан тышына болургъа Анна Петровна эрини папахын алыб эрини ызындан чабдырды, алай эшик юсюнде сюелген аны джелкесине автомат къалакъ бла уруб босагъадан артха аудуруб, ар-

тандан эшикни табаны бла уруб кетди. Юй тубюнде кёзлери къарангы этиб, тёшекден хахай этген къарт къагышга джууаб бералмай, иги кесек турду. Сора ол ёрге гуралмагъанлай, башын ёрге кётюрюб, эки кьолуна тияныб, агъаргъан чачы да тозураб, тёшекде кёзден тохтаб джатхан къарт къайын анасына, мюйюшдеги ёре шкафа, терезе тубюндеги кенг столгъа, къабыргъадагъы суратлагъа, ундурукъ джанындагъы агъач кюбюрге, юйню гёрт къабыргъасына кезиу къарай кълды. Аны улуу кёзлери, тозураб алгъа салыннган боз чачыны ичинден огъурсуз къарайдыла; ол джюрегини теренинден кыстау солуу алады. Стол юсюнде патеген чыракъ, келген палахдан хапар билгенча, къара джалын эте, мутхуз джапады. Къарт къайын анасы, юйдеги болумдан хапар билмей, кьоллары, башы да кълтырай: «Анна, не болгъанды» — деб сорады, алай ол джууаб орнуна келинини солуу алгъан тауушундан башха джукъ эштмейди...

Сагъат ючге ишлейди. Анна Петровна, узун чачакъ къара джаулугъун башына атыб, орамгъа чыкъды. Нек? Къайры барыргъа? Кеси да билмейди. Джауун тубюнде джибий, тегерекге тынгылайды? Джауун челек бла къуйгъанча джауады. Анда, мында джаннган чыракъла, къаралдым кюйюзде кызыл инджиле джылтырагъанча, кёрюмедиле. Анда-санда эсирик тилкъауланы ачы кычырыкълары бла арбазланы аладан сакълагъан итлени юрген тауушлары эштиледиле.

Аны акъылына: «Петрону джашына бир барайым, кеч эсе да уятырма, ол эрим бла джашымы партизанла бла иерге деб бир иги оноу этген эди», — деген келди. Не файда... Эрин ауур джаралыгъа, джашын джашха санаб, аланы партизанла бла да элтмедиле.

Ол, аллына адамла келгенин эслеб, тохтады. Аланы балчыкъда аякъ тауушлары эшилгенде ишда, къарелдилери кёрюннген болмаса, къарангыдан, адам танырча гойюл эди. Анна Петровна онг джанына айланыб, оюлгъан юйню мюйюшюне кысылды. Къарелдилени аякъ

тауушларындан, аланы джууукълашадан джууукълаш келгенлери билинеди. Ала оюлган юйню джаны бла ёте туруб, Анна Петровна мюйюшден башын чыгъарыб, солууун да тыя, къарады. Бир джыйырмадан артыкъ адам: тиширыула, эр кишиле душман аскерчилени автоматларыны аллында барадыла. Аланы кими джаланбашды, кимини къоллары артына байланыбды. Эм артда, джаулугъу имбашларына тюшюб, бир джашчыкъны къолундан тутуб, узун бойлу тиширыу барады. Ала алайдан озуб, сол джанына, тар орамчыкъгъа бурулургъа, сабийни ачы джиляган тауушу эштилди. Сора эр киши бла тиширыу къычырыкъла кеслерине эс бурдурдула.

— Къой дейме!

— Къояллыкъ туююлме баламмы!..

— Шкок бла атама, андан эсе алгъа атла!

— Ат!..

Тиширыу сарнаб джиляйды. Сабийни къычырыгъы аны джиляуун да озады.

Анна Петровнаны эзилген джюреги таралады. Ол чыдаялмай, терекле ичи бла тауушла таба тебреди. Къарангыдан неге болса абына келиб, орамны узунуна салынган агъач бурууну артында тхтаб халгъа къарады: джашчыкъ джол джанында, дыб деб таууш чыгъармай джатады, анасы уа тутмакъла бла бирге автомат аллында сынсый барады.

Анна Петровна тутмакъланы къарелдилерин кезден ташайыргъа къоюб, ичинден: «Ёлтюрюб кетген болурла дейме», — дей, орамгъа чыгыб башлады, алай ёргеден эки немец аскерчини, бири ёрекъулакъ итни башындан тутуб, экинчиси да, къолунда шкогу бла, андан кёб артха къалмай, джибиб, балчыкъны тууарлача шпал-шпул этдириб баргъанларын эслеб, артха турду.

Ит аскерчини тартыб барыб джашчыкъны башын ийисгеди. Аны башындан тутуб баргъан, тохтаб, сабийни къымылдагъанын да кёрюб, артындан джетген негерине немецча бир затла айта, биягъы хылыф атлаулары бла

кёз туурадан кечеги къарангыны теренине кирдиле. Анна Петровна ууалгъан къанга бурууну артындан сабий таба чыгъа: «Кёремисе аланы? Ёле тургъаннга алларында бара тургъан ит чакълы бир эс бурмайдыла... Алай айтханым ючюн, аланы, сабийни, анасындан айырыб, алайгъа атыб кетгенледен не башхалыкълары барды? Ьёрюню игиси, аманы боламыды? Бары да — бёрюле...»

Ол, акъылындан шашханнга ушаш, минутдан бир атлай, джашчыкъны къатына келди: ол, бёркчюгю да бир джанына атылыб, сол кьоулу бла онг аягъын узатыб, онг кьоулу бла сол аягъын кесине джыйыб, сыртындан балчыкъгъа тюшюб тура эди. Анна Петровна эншге чөгюб, аны башчыгъын ёрге кётюрдю. Аны мангылайчыгъындан баргъан къан, уюб, джиякъчыгъына къаралдым ыз салыбды.

«Ай фасыкъла, — деди ол, аны сюрте, кесини аузундан чыкъгъан тылпыуун, бир бирге къаты кысылгъан тишлерини аралары бла чыгъара — къаничле!.. Эси аууб, энди эс джия тура кёреме».

Джашчыкъны анасыны «Балам, ай балам!..» деб кычыргъан тауушу Анна Петровнаны кьоулагъындан чыкъмайды. Ол, эрляй окъуна, къара джаулугъун имбашларындан алыб джашчыкъны башына чёргеди. «Джашчыгъым, джаным...» Ол аны аякълары юсюне салыргъа умут этди, алай джашчыкъгъа аякълары юсюне туралыр кюч къайда. Анга юч-тёрт джыл бола болур, ауур болса да не этерик эди, Анна Петровна, аны да кётюрюб, биягъы терекле ичи бла юйге тебреди. Сюрюше-сюрюше, ёбге солуу этиб, ол, ичинден кеси-кеси бла сёлешиюун тохтатмайды: «Бу джауунну шошайгъаны нечик иги болду. Бизге аллахны джаны ауруду сунама... Была коммунистлени, къарт, джаш, эркиши, тиширыу болса да, къоймай, элек бла элегенча, айырыб, джыя кёреме... Не этерик болурла?.. Кёрюшюрбюзми?..»

Къарт къайын анасы уянды тынгылады, алай анга, джауунну юй башындап тамгъан тамчыларыны тауушун-

дан башха, джукъ эштилмейди. «А-ан-на, — дейди ол, алай джууаб джокъду. Адамгъа, джаны саулай, кёзден тохтау къалай аманды? Къайда болур келин? Къалкъыбмы къалгъан болур? Угъай. Ол юйде къалкъыб тургъан болса эди, кёрген этмегенликге, аны солугъан тауушун эштирик эдим. Эшикге ишми чыкъгъан болур? Эшикде быллай бир заманны не ишлерик болур эди? Огъесе немецлиле...

Эшик шош ачылды. Къарт къатын Анна Петровнаны, солуу тауушун эшитгенлей окъуна таныды.

— Бюгечели къайдаса?..

Келини эшикни къылычын этиб, джашчыкъны джууундура, къарт къатыннга хапар айтды.

— Алай джетмесем эди, ёлюб къала эди.

— Насыбы да бар эди...

Джашчыкъны джууундуруб, тутулуб кетген джашыны ундуругъуна джатдырыб юсюн джаба, Анна Петровна:

— Санга къабдырырча бир гырджын бурхум да джокъду... Джукъла, джаным, джукъла, — деб шыбырдады. Сора, шинтикге чёге, — бу манга нени да унутдуруб къойду кёреме, — деди.

— Анна, джашчыкъ къалайды? — деди къарт къатын тёшегинден, тутулгъанланы юсюнден сёз башларгъа да болмай, тынгылаб да туралмай.

— Къалкъыды. Мангылайчыгъын уллу тешгендиле, къоллары къурурлукъла, шок къалагъы бла ургъан болурла...

Тангнга кёб къалмагъанды. Ырахын къарт къатын бла, джашчыкъны мушулдагъан тауушлары, бир бирге эришгенча, чыгъадыла. Анна Петровнаны кёзюне джукъу кирмейди. Ол кёз къакъмагъанлай, джашчыкъны мангылайчыгъында джарагъа къарайды. «Айлыкъ турмачыкъча, бу гитче башчыкъгъа къол къалай кётюрала болур эдиле? Аланы джюреклерин темирден болур... Тот темирден», — дейди.

Анга «Бала-ам» — деген кычырык эштилиб турганча болады, эри бла джашы юйден не халда чыкыганлары кезюне керюнеди. Аны кзуру джиляб турлугу келеди, алай кезюнден бир тамычы джилямук чыкмайды. Ол ташча кятхан джюреги бла джиляйды...

Тюзлюк хорлады. Душман бизге кызган урусуна кеси кетди. Андан бери кеб джылла, бир бирлерин алышындыра, уруш салган джаралагъа бакдыла. Джарасыны табын кесиб'а киши да аталмайды!

...Джангы куралган тау эл, аны, гинясуу бла тартылганча, юч тюб-тюз орамы, аланы эки джанлары бла тизилген (эртдеги хуна юйлени орунларында) стандарт юйле. Элни тегерегин'а кялын агъачлы таула куршалабдыла. Онг джанынга кьарасанг, тау этегинде элли тууарла, кекден тоюб, сырт артындан ышара келген кюнню кызыулулгундан, чырпыгъа кириб, куйрукъ булгъай, чибин кьоруйдула. Тегерек акъ кьалпагъы эки имбашын да бирча джабхан сюрюучюню анда-санда кеси кютген маллагъа кычыргъаны элде эштиледи. Анда кими юй кялай, кими сюрте, кими мурдор ташын энди берите, ким'а арбазында сабийи бла джубана керюнеди. Изеу джыйылган джерледе чамчыла чеги туюджюредиле. Оджакъладан чыкган тютюнле, юзмелтлеча, кекге созуладыла. Кьаз, баппуш анала балаларын алыб суу бойнуна джантая барадыла.

Алыкъа иги да малтанмаган тюб-тюз орамны ерге келген «Газ-51» машина Аминатны юйюню джанында тохтады. Узун бойлу, эр кишича, кючлю санлы Аминат, юйден чыгыб, аны киритин эте, «Барама» — деб селешди. Хоншуда, юй кялай турганладан бири.

— Аминат, кьайры атланганса? — деб сорду.

— Шахаргъа, колхозубузгъа шкаф, стол, шинтик келтирирге.

— Хайдагъыз, хайда! Джангы колхозну игилиги, аманлыгъы да кзулукчуларына кере боллукъду.

Джаш шофер — Хамит, асыры ашыкъгъандан аланы хар бирини чамына ачууланым тынгылайды. Аминат, ка бинагъа олтура:

— Хайда, Хамит, кѣбден бери кѣрмеген сахарыбызгъа бир барайыкъ, — деди.

— Да мен'а Каштанлыда угъай, Пятигорскеде, Кисловодскеде да болгъанма, — деди шофер, аягъы бла газгъа къатыла, машинаны терк джюрютген рычагны алгъа тюртдю, машина, дженгил солуу ала, алгъа тебреди. Ол элден чыкъды. Аны аллына терекле, тау джолну кыланчлары, къаяладан шорхулдаб акъгъан тау суучукъла, джол джанларында джатхан, бичен тишлеча, улуу джугъур ташла чабышадыла.

Шофер къолларын машинаны бурууундан, кѣзлерин'а аз да джолдан алмагъанлай барады. Аминатны джюреги къозгъалымды: аны Каштанлыгъа джолоучулугъу джашауну озгъан заманындан кѣз аллына кѣб затны келтиреди.

Асфальт джолгъа чыкъгъанлы, бир элден ѳтдюле, андан сора кѣб бармай кѣзге «Каштанлы» деб джазылгъан урунду. Шахаргъа кирдиле. Аминат тѣгерекге сейирсиниб къарайды, алай мында тууб ѳсген эсе да, бу былайымды деб, бир джерни таныялмайды: сахар тюрленгенди...

Хамит машинаны джол джанында базыкъ къарт тереклени салкъынларында тохтатды:

— Мебель фабрикагъа ма ол сол джанындагъы къабакъ эшикден кириледи. Мени акъылыма кѣре, биз джу-мушубузну мында этерик болурбуз.

Аминат, къабакъ эшикден кирир-кирмез юсюнде ишчи кийимлери бла бир эр кишиге тубеди, ол эш да мында ишлей болур эди... Аминат, анга орусча:

— Сени бир минутха тыяргъа боллукъмуду? — деб сорду.

— Угъайым джокъду, — деб келиб, Аминатны аллына суюлды. Аминат керегин айтды:

— Мен колхозгъа шкаф, стол алыргъа келгенме. Складчыгъа къалай тюберге боллукъду?

— Складчы аурубду. Бусагъатда аны орнуна башха адам ишлейди. Алай, бюгюн шабат кюн, ол сагъат экиде. складны этиб кетген болур. — Ол артха айланыб склад аллына къарады, сора: — алайды. Эртденли мотоцикли алайда эди, энди кетиб турады.

— Къайтырыкъ болмазмы?

— Угъай: иш заман бошалгъанды.

— Аны билсек ашыкъмаймы эдик. Узакъданбыз. Энди не этсин да адам?

Ишчи сагъыш этди да айтды:

— Энди сиз, алай эсе, былай этигиз: Киров атлы орам, джыйырма «А» деген адрес бла барыб мебель фабриканы устасы Мальцев Николай деб сурагъыз, ансы складчы деб сурасагъыз, билмегенлей, ауруб джатханны юйюне джибериб къоярла. Мальцев Николай деген уста десегиз, айтырла, аны танымагъан джокъду. Мени акылыма кёре, бир онгу болса, ол сиз айтханнга угъай демез.

— Сау бол.

Аминат, андан айырылыб келиб, хапарын Хамитге айтды. Машина эки-юч минутдан Киров атлы орамгъа чыгъыб тохтады.

Аминат улуу верандалы юйню орамындан кирген тыш эшигин къакъды. Андан, Аминатны кесича, узун бойлу, бет сыфатына, чачыны агъаргъанына кёре, юч джыйырма джылдан артыкъ джашагъан тиширыу къарады. Аны оруслу болгъанына ишексиз Аминат орусча:

— Мальцев Николай мындамы турады? — деб сорду.

— Хау, — деди ол, эшикден тышына чыгъа.

— Эринмесе, бир минутха бери бир къараса эди...

— Юйде джокъду. Бусагъат келликди.

— Аман болгъанды да, биз...

— Кир бери, кир да, бир кесек мычы. Ол бусагъатчыкъдан къайтырыкъды.

Мальцеваны къаты болгъанына, Аминат, кетиб къалыргъа да болмай, арбазгъа кирди. Къазыкъланы юсю бла созулуб юйню башына чыкъгъан, тууар кёзлеча джылтырагъан джюзюмлери бла джюзюм терекле арбазгъа салкъынлыкъ этедиле. Эки джаны бла да гокка хансла бла сырылгъан джолчукъ тереклени тубюне элтеди.

Аминат, юйге кириб олтургъанынлай, ичинден, кеси кесине: «Муну юйю нечик салкъынды, тазады,— деди. Мальцева аны стол аллында шинтикге олтуртду. Тыш юйге чыгъыб, мияла табакъ бла джюзюмле келтириб столгъа салды.

— Кёр. Джюзюмюм, алмам да бишиб, ма былай тегюлюб турады. Бир бирлеча, мен аны сатыб туугъанлы да кюрешмейме. Къатдыргъан кибик эталсам, къыш джарайдыла.

— Компот зат этсенг, джарамай'а,— дей, Аминат джюзюм чопалчыкъны алды. Юй иеси къарт къатын, таныгъан адамына этгенча, Аминатха джарыкъ болады...

— Бек ашыгъамыса?

— Узакъданма да, ашыкъмай болмайма, тамбла да солуу кюндю, келирге боллукъ туююдю. Сора машинаны алыб, андан бери келгенден ары, джумушуму эте къайытсам...

Мальцева аны джанында шинтикге чёге:

— Ишден келе келгенлей, ашагъан иш да этмей, бир тенгиме тубеб къайтама деб кетгенди,— деди, сора Аминатны стол юсюнде гитче кюбюрчекчикге сюёлген суратлагъа ишанлаб къарагъанын кёрюб, суратланы кёргюзте:

— Бу къайын анамды. Джаннетли боллукъ, къартдан кёзден тохтаб, ёлгенди. Бу баш ием, бу — джашым,— экисин да немецлиле ёлтюргендиле. Бу,— ол аскерчи кийимли джашны суратын, ауазы да тюрлене, кёргюзтдю,— къарындашчыгъымды. Аскерге кетиб тасды. Саумуду, туююмюдю — белгисизди. Бу уа...

— Мен анга къарай эдим. Мебель фабриканы аллын-

да сыйлы къангада эслегенме да, аны унутуб, мен муну къайда кѳрген болурма эке деб, сагъыш эте эдим,— деди Аминат.

— Олду да энди мени кѳз джарыгъым. Аны суратын сыйлы къангадан бир да кетиб кѳрмезсе. Газетде да джаш уста деб бек махтайдыла. Сакълагъанынг буду,— деб Аминагны сѳз нѳгери джашын махтаб тебреди. Аны хар сѳзю джюрегини теренинден, джашына улуу ыразылыгъын билдире, чыгъады. Аминат ичинден: «Сен къайнайсак, мени аллай бирим болгъу эди»,— деб тынгылайды.

— Ма алай иги ишлеб тургъанынлай, юйде окъуб, чакъырса, институтха барыб, экзамен бериб турады. Не ишлеген джеринде, не хоншуда бир джан анга ауруу болсун деген болмаз. Кесин'а, хар байрамдан бир саугъалайдыла. Фабрикаларыны таматалары манга тюбеселе: «Анна Петровна, сен Коляны къалай иги юйретгенсе» — деб ыспас этедиле. Ол мени туугъан джашым туююлдю, болса да мен анга къыйналгъанны бир адам сабийине къыйналгъан болмаз. Ол аны ангылаб, манга берген джюрек рахатлыгъы бла не къыйынлыгъымы да унутдургъанды.

— Къызынгдан, джашынгдан туугъан ишмиди?

— Хоу бир да...

Анна Петровнаны сѳзюн, арбазгъа кирген мотоциклни тауушу бѳлдюрдю. Аны бла келген Николай эди. Ол тыш юйге кирди. Анна Петровна анга столгъа ашарыкъ салды.

— Коля, олтур, аша, теркирек, марджа. Складха келиб, сени сакълагъан адам барды.

— Ким?

Алма джартыдан аузун толтуруб, анасына бурулду. Анасы, аны джанына барыб, къулагъына шош айтды:

— Бир тиширыу ич юйде олтурады. Стол, шинтик алама дейди, бармай амалынг джокъду.

Джаш, туруб, ич юйге кирди. Ол, Аминатны къолун

тутуб, аргха тургъанлай, Аминат аны башындан аягына дери къарады.

Аны къарачач башы джаланды, юсюнде кысха дженг акъ кёлеги, кёксюл кёнчёги, аякъларында сют бетли джайгы чурукълары. Ол, Аминатны не джумушу болгъанын билиб, тыш юйге чыкъды. Аминат аны ызындан къарай, ичинден: «Керти да иги джаш...» — деди. Анна Петровна уа Николайны гитче заманыны хапарын башлады. Аминат ашыгыуну да кьоюб, аны хапарына берилди.

—...Кёремисе муну,— деб, Анна Петровна эшик джанга тагылыб тургъан джан джаулукугъа кьолларын сюрте тургъан Николайны мангылайына узалыб, къашы узунуна тартылгъан табын кёргюзтдю. Анасы башына джеталмагъаны ючюн туююл эсе билмейме, узун бойлу Николай джарыкъ ышарды.

— О-ой, ол аман заманда мен аны ол джарасы бла кёргенни, мени джауум да кёрмесин...

Хапаргъа тынгылай, Аминатны тер басды, санлары тюшдюле. Ол: «Бу мени джашымды, айтхан хапарын мени юсюмденди... Сау бол!» — деб кычырайым дейди, алай асыры къарыусуздан тили айланмайды. Бир'а ол: «Менден сора да сабийинден немецлиле орамда айыргъанла бек кёб болур эдиле. Коля меники къайда болады? Манга аллай насыб къайда?» — дейди.

Аны бетинден тери агъады. Ол кёз къакъмайды. Аны тюрлю къарауун не стол джанында сюелген Николай, не хапарын да айта-айта, шкаф аллына баргъан Анна Петровна эслемейдиле. Анна Петровна шкафны эшигин ачыб, гитче къатапа тёпбели таулу бёркчюкню, кызыл чурукъчукъланы чилле халыгъа сууурулгъан дууачыкъны чыгъарды.

— Ма была уа ол заманда муну кийимчиклери эдиле. Ол кюнден артхасында аланы кийдирген да этмеген эдим,— асыралгъанлай турадыла...

Аминат бёркчюкню кёргенлей, секириб, ёрге кьобуб, алга бир атлагъанлай, эси аууб, джыгъылды. Анна Пет-

ровна да, Николай да чабыб, аны кётюрюб орундукъгъа джатдырдыла. Экиси да, имбашларын джыйыра, бир бирге къарадыла. Сора Николай анасына:

— Ауругъаным бардымы дей эди, скорый помощну чакътырмы эдик? — деб сорду.

— Аллай зат айтханы уа болмагъанды, чабчы алгъа, бир сууукъ суучукъ келтир!

Джаш, къараб къарагъынчы, кружка бла суу келтириб анасына берди. Анна Петровна сууукъ суу бла Аминатны бетин сылаб, джан джаулукъну суу этиб мангылайына салды. Эки-юч минутдан Аминат, туруб, къууаннгандан, джилямукъ джибитген кёзлери джылтырай:

— Джамалым, джанчыгъым! — деб, сермеб Николайны къучакълаб кёзюн-башын уппа этиб башлады.

Бу сагъатха дери ишекли болуб тургъан Анна Петровна, ол ким болгъанын, энди толу ангылады. Ал кезиуде аны джюрегин джашымы сыйырыб кетеди деген къоркъуу алды. Болса да Аминатны къууанчына ол да къууаныб, Николайны (энди Джамалны) да Аминатны да къучакълаб, джилай тургъанлай, ариу сёзлени айта, экин да кезиу-кезиу уппа этди.

Бир бёлек минутдан'а Аминат, джюзюм терекле тюрбюнде олтуруб, джашауну юсюнден хапар бардыра эди.

Ана! Бу къысха сёзчюкден бийик магъаналы сёз джюкьду. Джомакъдача, бу сейирлик, насыблы тюрбешиу эди. «Татлы тилли къозу эки ананы эмер» дегенлей, Джамал бюгюн эки аналы болду.

Ол, машинаны джюклеб, Хамитни колхозгъа ашырыб къайтханда да Анна Петровна бла Аминат урушну юсюнден хапарларын тауусмагъан эдиле. Ол хапарны арты боламыды?..

II

Шабат кюнню ингири. Сегиз сагъат. Борис клуб алдына, ёбке солуу этиб джетди. Ол, мындан бир ненча сагъат алгъа, былайда Джамал бла тюрбеширге айтыб кет-

ген эди да, кеч болуб келгенди. Болса да ол кѳууанды: Джамал алыкѳа келмегенди, аны сакѳлатхандан эсе, кеси сакѳласа игиди. Ол хар клубха келгеннге: «Мальцев Николайны кѳремисе? Бизни бригадирибизни?» — деб сорады. Алай Джамалны кѳрген чыкѳмайды. Борис бир саѳгѳа чакѳлы сакѳлады. Ол экисине да театрѳа билетле алѳанды. Саѳгѳатына кѳраб: Джарым саѳгѳат кѳалады — деди, сора, бир кесек да мычыб, ишни болмазлыѳын билгенде, ашыѳышлы атлай, Джамалны юйюне тебреди. Насыбына, заводну кѳбакѳ эшигинден чыкѳѳанлай, автобус джетиб, анга минди. Ассиры ашыкѳѳандан адамдан толу автобусну барыуу анга акѳырын кѳрјунеди; аны, тюшјуб, чабарыѳы келеди.

Эки — юч минутдан, Анна Петровнаны арбазына кириб, сейирликге кѳрады: джюзюм тереклени тюбјунде арбазны узунуна столла тизилибдиле; аланы тѳгерегинде олтурѳанланы кѳбјусю Борис танымаѳанладыла. Барысы да, тиширыула, эр кишиле да, бир аууздан джырлайдыла. Джангыз Анна Петровнаны джанында олтурѳан тиширыу тынѳылайды. Баям, джырлай биле болмаз. Джамал, кѳбакѳ эшикден кириб сюелген Борисни эслеб, чабыб кѳучакѳлады.

— Анам келгенди! Анам! — деб ол аны артха тюртјуб имбашына кѳакѳды.

«Кѳайры барѳан эди эке муну анасы? Тюнене юйде кѳрјуне эди да...» — деб, сейирсинди Борис.

— Анам келгенди! Анам, анам, анам! — деб Джамал аны кесине тартыб даѳыда кѳучакѳлады. Сора тууѳан анасы Аминат бла танышдырды:

Ма, Борис — эм сјуйген тенгим.

— «А-а, мени сакѳлай болур, дегенинг бумуду?» — деди Аминат. Ала, бир бирге кѳраб, джарыкѳ ышара, олтурдула. Борис Аминат бла джашыны кѳууанчлы тюбешиулерини хапарын толу анѳылады.

Джамал, Аминат бла орусча сѳлеше, Борисни кѳзлериге кѳрайды. Нек эсе да, аны сары шинли, бийик манѳы-

алай кенги бюгече мудах кёрюнеди. Ол алай нек болур?..

Борис столдан туруб терекле ичине айланды. Джамал аны эслеб:

— Къайрыса, Борис? Нек турдунг? — дей, аны ызындан болду.

Орта бойлу, базыкъ санлы Борис, тынгылагъанлай алма терек тюбюнде узун шинтикни къыйырына ауур чёкдю. Джамал да аны джанына олтурду.

— Ауругъанынгмы барды? Нек мудахса?..

— Коля, — деди Борис нёгерине, кёзлери да сары къашларыны тюбюнден мутхуз джана, тюклю, ауур къолун аны имбашына салыб, — бюгече сени къууанчлы кеченгди: мудахлыкъны къояйым деб кюрешдим, алай болалмадым... кеч!

Ол арт сёзюн, джюрегини теренинден ауур солуу ала, эшитилир-эшитилмез айтды. Ала иги кесекге дери тынгылашдыла. Сёзню алгъа Джамал башлады.

— Сора сени менден джашыргъан затынгмы барды?

— Угъай, болмагъанды, болгъан да этмез.

— Да сора не къайгъынг бар эсе да, манга нек айтмайса? Мени къууанчым санга да къууанчды...

— Анга не сёз, — деб ол Джамалны сёзюн бёлдю. — Бир болушлукъ керекли джерде сенден алгъа Ахматха да (Ахмат аны кесини атасыны къарындашыды) айтмаз эдим, алай...

Джамал аны нек мудахлыгъын билгинчи къоймады.

Борис тынгылагъанлай бир кесек турду, сора башын кётюрюб нёгерине кёзюне къарады:

— Ол эртде, къыркъ экинчи джылда, болгъанды, — деб башлады. Аны кёз аллына узакъдагъы таула къойнундагъы туугъан элчиги келди.

— Манга ол заманда онюч-онтёрт джыл бола болур эди. Бюгюнча эсимдеди: аскерчилерибиз бла партизаныларыбыз, сауутларын да эшеклеге джюклеб, тау артына

ауа эдиле. Керти айта эселе, ала эбзеге бара эдиле. Ала бла эллиледен да кёбле кетген эдиле.

Андан артында эки—юч кюнден бизни элчикни не мецлиле бийледиле. Школубуз джабылды. Аны орнуна меджгит ачылды. Атамы атасы кьарт гуппур Масхут бла атамы кичи кьарындашы Ахмат тутулдула. Анам, манга джети джыл толгьанда ёлюб, мен атам бла кьалгьан эдим. Ол, колхозда почтачы болуучу эди да, немецлиле келгенден артында, ол ишни кьойду. Ол заманда ол бу ишни ишлей эди деб билалмай эдим. Кече юйге не заманда келиб джатханындан хапарым да болмай эди.

Бир кюн Масхут тутмакьдан ычхыныб келди. Хар аны кёре келген: «Махти джигер адамды. Кьартлыгьында санга джарады. Ол, кьалай эсе да, бу гяуурлагьа айтханын этдирди. Бизникилеге болушалмазмы эке? — деб, мени атамы махтайды. Гуппур Масхут, бети тюрлене, тынгылайды... Ол кюн экиндиде юч немец офицер, башы ачыкь алаша машиначыкь бла, бизни арбазгьа келдиле. Атам Масхутха:

— Кьыйналсакь да, юйлени эки бёлюмюн былагьа бошатыргьа керекбиз,— деди. Штаблары турур джер джокьду.

Кьарт тынгылагьанлай юйге кириб, табчаннга чёкдю. Атам да аны ызындан кирди:

— Атам, эштемисе?.. Сен бу болумну энтда да ангыламайса. Мен айтханнга тынгыла. Ахматны да тутмакьдан эркин этдирирге кюрешеме, ахшылыкьны бил,— деди.

Масхут кьычырыб, аны сёзюн бёлдю:

— Не ахшылыкь этгенсе, итден туугьан? Кьатхан намазлыкь кирик, мени кьарангы баудан чыгьартдынг эсенг'а, бек улуу ахшылыкь этгенсе, алай джетер эсенг умутунга. Мен андагьыладан суюлюб айырылмагьанма. Алай, ангыла сен...

Эшикде немец офицерле Масхутну дауурун эштеди ле деб, асыры кьоркьгьандан, атамы бети тюрленди.

— Акъырын, акъырын! Бу халинги алагъа кѣргюзт-
ме...

— Аланы да, сени да аман кѣзюгюзге!

— Атам,— деб атам атасына джанлады.

— Тьююлме мен сени атанг! — Ма алай ангыла!

Къарт туруб барыб терезе аллына сюелди. Ол къай-
ры эсе да таула таба къарайды. Аны кѣзюнден джиля-
мукъ чыкъмай эсе да, мен ол ичинден таралыб джиля-
гъан сунама. Атам аны артындан:

— Атам, дунияны тюрленнгенин кѣресе. Шашыб ту-
раса,— деди, акъыл юйрете.— Заманында сен суйгенни
мен да сюе эдим. Болмагъаннга не этериксе?.. Ангылар-
гъа керекди... Ангыларгъа керекди...

Масхут ачыуланыб артха айланды. Атамы урубму
къояды дедим, алай:

— Мени къайгъыларымдан бири: сен, кеси къолубуз
джетгинчи, душман отунда кюериксе деб, олду,— деб
эшикге чыкъды. Атам, эки къара мыйыгъын сылай, не
этерге билмей, юй тубюнде сюелгенлей, атасыны ызын-
дан къыйыкъ къараб къалды.

Аланы бу тюрлю халлерине къараб, мен бек джар-
сыучу эдим,— деб ахтынды Борис. Джамал да ахтынды.
Тынгылашдыла.

Анна Петровнаны арбазындан чыкъгъан къобуз,
джыр тауушлагъа къулакъ саладыла.

Ёчюлтгенбиз урушну отун.

Энди ол джерден кери болсун!

Эшитсин бизге нѣгер боллукъ:

Мамырлыкъ, мамырлыкъ, мамырлыкъ...

— Мамырлыкъ,— деди Борис.— Энди аны оту ёчюл-
мез!..

Ол айта тургъан хапарына кѣчдю.

— Андан артында бир ыйыкъдан кѣб да ётген болмаз
эди. Бир ингирде Масхут мени орамдан чакъырыб:

— «Омарны джашы Мухтарны чакъырыб кел» — де-
ди. Мен арбазда боллукъма. Терк!

Мухтар бла мен келгенде, Масхут айтханыча, арбазда тура эди. Бизни кӱргенлей, бери келигиз деб, кӱол булгӱаб, халджар таба тебреди. Ызындан болдукъ.

Биз аны халджарыбызны тенглигинде джетдик. Ол тынгылагъанлай суугъа барыучу джолчукъ бла аллыбызда барады. Биз да тынгылайбыз. Не айтырыгъын, не этеригин билмейбиз. Суу бойнунда тохтайды деб турсакъ, ол да джокъ. Гитче кӱпюрчюкден ӱтдю. Сора, суу бойну бла ӱргеракъ барыб, къыртишге чӱкдю. Биз да аны джанына олтурдукъ. Алыкъа ай чыкъмагъан эди. Тӱбенги джелчик бетибизни сылайды. Артыбызда къалын агъачлы тау, аллыбызда шорхулдаб акъгъан тау сууу, ташдан ташха секире, джагъаларын джалай, хылыф барады.

Тӱбен — бийик меджгит; андан аз берлакъда — бизни юй. Аны терезелеринден немец офицерлени ары-бери джюрюгенлери кӱрюнеди.

— Ингирде, — деди Масхут Мухтар бла манга, — биягъы абчарла джыйылыб кӱб ушакъ ӱтгендиле. Насыбха, айтханларын ӱштиб тургъанма. Бюгече тутмакъланы Идрисни ӱски тирменини тюбюне ӱлтиб ӱлтюрлюкдюле...

Джюрегими сагъыш алды. Къарт атамы бетине къарадым. Аны чырпа бӱркюню тюбюнде кӱбню кӱрген кӱзлери ӱкибизге кезиу-кезиу мудах ӱм сагъышлы къарайдыла.

— Сиз алай ангылагъыз, мени сиз ӱкигизден ышангылы адамым джокъду. Сауут кереклигизни табдырайым. Тирмен тюбюн сакълагъыз. Мен кесим кетсем, абчарла ишекли боллукъдула. Сизге да кӱз-къулакъ бола, аланы алларын сакъларма...

Мен тынгылайма. Мухтар:

— Ала къалай келлик болурла?... Ненчаулан?... — деб сорду.

Къарт узун акъсыл сакъалындан кӱолун толтуруб тута:

— Ким биледи. Джангылмай ӱсем, бу ишге Борисни атасы да кӱошулукъ болур... — деди. Джерге къарады «Борисни атасы...» дегенинлей джюрегим чанчды... Сора

«мени атам Махти фашистле джанлы болуб, тутмакъланы ёлтиюрлюкдю» — деб къарным къан тырнады.

— Алайды, — деди къарт иги кесек да тынгылаб туруб, — биз къаничлени да, алагъа бедишли берилгенлени да, къолдан келиб, артха саллыкъ тюйюлбюз. Къанич, къаничди да, ишин этеди. Кесигиз кёресиз, тутмакъланы — кимибизни джашын, кимибизни атасын, кимибизни къарындашын — кюндюз ишге чыгъарадыла да, сыртларына таш, агъач да джюклейдиле, урадыла, туюдиле...

«Мухтар атасын ёлюмден сакъларгъа, мен'а атамы ёлтиюрлюрге...» — дедим мен ичимден.

Не этерик эдинг? Мухтар бла мен сууну джагъасы бла джашыртын тирмен тюбюне келдик. Алайдан меджгит ариу кёрюне эди. Аны арбазында эки сауутлу немец солдат ары-бери атлайдыла. Бийикде минарада да биреу къолунда шкогу бла, бодуркъуча, къымылдамай сюеледи. Билмей тургъаныбызлай, къара булутла огъартын, къая артындан, келиб кёз байлайдыла. Кёкде джулдуз кёрюнмейди. Болса да чыракъ джарыкъда меджгитни огъары джанындан энишге бёлек адамны тизилиб келгенлерин эследик. Эм алда автоматы бла келген немец аскерчиди, экинчиси уа, таулу кийимлери бла, мени атамды. Мен аны къарелдисинден окъуна таныдым.

Тегерекге да тынгылай, тутмакъланы алларына къарайбыз. Джюрегим мардасыз терк урады, санларым къалгырайдыла. Келгенле тирменнге джууукълашханлай, Мухтар:

— Тогузоуланни келтиредиле, — деди, сора бир кесек да тынгылаб туруб къошду: — Атангы къарындашы Ахмат да ала блады. Ма ол эм алда кёрюннген къарелди олду.

— Алайды, — дедим, сора экибиз да тынгылашдыкъ. Мен атамы таныгъанымы юсюнден анга джукъ айталмадым, аны ол да сагъынмады. Мен ичимден: таныгъан болмаз ансы, бир зат айтыр эди, — дедим. Алай тутмакъла арба джолдан тирменни артындагъы джар таба айлан-

нганлай, Мухтар кьолундагъы инчге джыджымчыкъны кыйырындан манга тутдуруб, бир кыйырындан тутханлай, мен бауурланыб тургъан джерден энишгеракъгъа барыб бауурланды. Алай бла алдагъыланы ёлтюрюрге манга тюше эди. Чач тюклерим турдула. Шкок тутуб тургъан кьолларым къалтыраб башладыла. Абызырадым. Дып дерге джарарыкъ туююл эди.

...Келгенле, бир бири ызындан туруб, тирмен тюбюнде кёпюрчюкге баргъан джолчукъ бла суу бойнуна эниб келе эдиле. Кьолумда тутуб тургъач джыджымчыгъымы Мухтар, Масхут юйретгенча, суху тартды, сора бир такыйкъа да ётгюнчю шкогу бла атыб, артдагъын къаблады. Аны бла тепбе-тенг атыб, мен да атамы аллында келгенни аудурдум. Атамы айырыб кьойдум. Ол, бек кьоркъуб, тегерегине терк-терк къарады, сора, мен анга джукъ айтхынчы, ол шкогун арсарсыз манга айландырды. Алай андан мен алгъа болдум. Ол, джели ычхынгангыбыгча, сюелген джеринде сойланды...

Борис сёзюн тохтатыб, теренден солуу ала, ахтынды, сора иги кесек да тынгылаб туруб башлады:

— Унутулмайды... Бу ишни юсюнден кишиге айтыргъа да суймейме.

Борис терекле ичи къарангысына мудах къарайды. Аны хапарына тынгылагъан Джамал ахтынды:

— Ангылайма.

— Ёлюмден сакъланганла кёзлери кёрген ишге ийнанмай, бир бирге къарадыла. Мухтар, аланы ичинде тургъан атасы Омаргъа «атам» деб сёлешди. Ала тирилдиде, барысы да атамы бла мен ёлтюрген немецни тегерегине джыйылдыла. Мен'а, шкогум да кьолумдан тюшюб, суу кырдыкга бауурумдан джатханлай, алагъа къарайма, алай атам ёлгенди деген зат, нек эсе да, акъылыма келмей эди. «Ол джаралы болгъанды. Бусагъат туруб, манга да, атасына этиучюсоча, этиб: «Джашау тюрленгенди. Аны ангылар заман болгъанды»,— деб чабады деб турама. Атамы къарындашы Ахмат бла Омар Мух-

гарны ортагъа алыб хапар сорадыла. Къулагъыма: «Сора Махтини кесини джашы ёлтюргенди?» — деген таууш эштилди. Сыртыма суукъ аязчыкъ ургъанча кёрюндю. Бойнум кётюралмай, башымы энишге бошладым... Келиб, бизни эски халджарны аллында тохтадыкъ. Бакъсан ауузну ёрге баргъан туман джукъара, кёкню кенгинде джуддузла эслене башладыла. Омар манга:

— Бар, Масхутха хапар билдир, — деди. Атасын кёрюрге ашыкъгъан Ахмат:

Мен барайым, — деди, алай Омар унамады.

— Хайда, хайда. Парис. Ашыкъгъан эт! Автоматны былайда къой!

Юйюбюзню, немецлиле келгенден сора, кесибиз туруучу бёлюмюню эшигин, акъырын барыб, шош ачдым. Кесюме Масхутну табчаны урунду. Аны джери этилменди. Юсюне джабыучу къочхар тону къабыргъада тапылыбды, кеси уа джокъду. Арбазгъа, юй артха да къараб, аны табмагъанлай, немецли офицерлени эшик алларына барыб тохтадым. Нек эсе да, эшикни ачаргъа къоркъуб, бир кесек мычыдым. Таууш эштиледи. Кеси ауанамдан къоркъа, барыб, терезеден къарадым. Эки немецли офицер сын къатханлай турадыла. Бирини джелкеси, салпы къулакълары, экинчисини артха таралган джукъа чачы, алаша мангылайы, къуш бурнуну тюбюнде къыланч айланган узун къара мыйыкълары, къуру да ариу джюльонгенлей туруучу сакъалы, гитче огуурсуз кёзлери кёрюнедиле. Ичимден «Была сын къатханлай нек турадыла? Ючюнчюлери уа къайдады?» — деб, бирси терезеден къарадым, алай ол экисини къабыргъада ауаналарындан башха зат эслеялмадым. Къарт агам къайда болур деген сагъыш джюрегими тыпырдатды. Халджар таба тебретим, Ахмат бла Омар аллыма келдиле. Хапарымы айтдым. Омарны оноууна кёре, ючеулен автоматла бла (ала бизде беш болгъан эдиле) юйню тегерегин сакъларгъа джууукълашдыкъ. Омар бла мен, барыб, биягъы терезеден къарадыкъ. Эки немецли

офицер мен кёрюб кетген халда сын кьатханлай тура эдиле.

Омар манга, ызымдан кел деб, кьолу бла кёргюзте, эшикни ачыб аллымда кирди. Тыш юйде киши да джокъ, ич юйде уа: Масхут, босагдадан тюшгенлей, сол джанындагы мюйюшде, кьолунда шкогу бла, кьатапа шинтикге олтуруб тура эди. Ол Омар бла кьаты кьучакълашды. Мен, анга дери, эр кишилени, алай кьучакълашыб кёрмеген эдим. Кёлюм толду, кьууанч джилямукъларым, бетими дыгъыл эте, энишге акъдыла. Омар кьарт атама джашаудан хапар сорду. Кьарт:

— Кёресе, — деб офицерлени кёргюзтдю. — Не этселе да, была мени эрикдирмей турадыла. Кесигиз кьалайсыз? Барыгъыз да сау болугъуз. Андан бери кишини кьоратмай турамыдыла?

— Сен билмеген хапарыбыз джокъду, — кьушбурун бла салпы — кьулакъгъа кьарай, — Борисни санга ийген эдим да, сен да, быланы ючюнчюлери да джокъсуз деб келгенди.

— Ай, алай кьарагъан болур эди ансы, бу эки «шуёхуму» кёрген мени да кёрюрге керек эди. Иги ишанлаб кьарагъан'а ол эшекча аунагъанны да кёрлюк эди, — деб, стол артында юй тюбге сойланыб тургъан немецли ёлюкню кёргюзтдю. Аны кёзлери эм аузу кенге ачылыбдыла. Ол сол кьолуну юсюне сыртындан тюшюбдю, онг кьолу, бир зат тилегенча, мени таба созулубду. Кьабыргъасындан баргъан кьан юй тюрюнде, бауурча, уюбду. Столда аракъы шешала, ичлери толу юч стакан сюеледиле.

Масхут аны таба барыб, шкафны аллындан керохну алды, сора мени кёргюзте:

— Мен мынга бла Мухтаргъа юйретиб, ненча окъну атарыкъларына дери айтыб ийгенме. Кесим'а, келиб, терезеден былагъа кьараб тургъанма. Была мен айтханча этмегендиле: шкокларын бири алгъа, бири мычыб артдаракъ атхандыла. Аланы тауушларын эштиб, бу начасла

дыгаласха кылыб секириб тургандыла. Олсагытдан
шыллыкны бери атханма. Мени да босагыдан тюшерим,
аны да, шкаф башына узалыб, керохну алыры. Артхамы
саллык эдим? Сойландырганма. Бу экиси уа, аны кёр-
генлей окъуна, джууашхандыла.

Омар ышара-ышара:

— Хау, бу экиси уа намыс этер ючюн кыоймайдыла.
Экисин да таныйма, манга соруу этгендиле. Гяуур, ма бу
мыйыкылы таза кыаничди. Ол тутулганлада, бу, туююб,
кин аудурмагъан бирибиз да кыалган болмаз.

Масхут бла Омар капитан Гофман бла майор Кляут-
ха соруу этиб башладыла...

— Тейри, Борис, керти да унутулмазлык хапарны уа
сен айтдынг. Болса да, мени акылыма кёре, сен тюз эт-
генсе. Аны ючюн мудах болургъа эркин туююлсе,— де-
ди Джамал.

— Мен кесим терс болганма деб мудах болмайма,
атамы терслиги ючюн мудахланама ансы. Болса да бю-
юлюкде сени кыуанчынг барады, ол а барыбызгъа да
кыуанчды, джюр...

Экиси да, терекле тюбюнден чыгыб, арбазгъа — кыу-
анч барган джерге бардыла.

□

БОРАНДА

I

Мындан алда, Шамил тракторуна ремонт эте турганлай, диспетчер, аны тенги, Садыбекни кьатына келди.

— Иш кьолай болсун.

— Сау бол! — деди Садыбек, нени эсе да эгей. Диспетчер тёммекге чёге, тракторчу джашлагьа:

— Не айтасыз, ансы мен сизни бир бирден айырыгьа айланама, — деди. Садыбек бла Шамил гитчеликден бери бирге окьуб, ишлеб турадыла. Ала аны айтханын ангыламадыла.

— Къалай?.. Нек?..

— Биле болурсуз, колхозубузгьа юч джангы машина келиб, станцияда турадыла. Шамил, сен тракторну кьоюб бир «Газ-51-ни» алыргьа керексе...

Джашла бир бирге кьарашдыла. Шамил:

— Угьай, бирси джылладача, биз быйыл да тууар фермагьа бичен ташырыкьбыз. Арсенни буйругьу алайды, — деди.

Диспетчерни Шамилге ийген колхозну председатели Арсен эди. Колхозда тракторчула джетишедиле, шоферла уа джетишмейдиле. Шамил'а ётген джай машинада ишлерге да эркинлик алгьанды. Диспетчер аны:

— Хайда, хайда, — деб ашыкьдырды. Сюйген ишин-

деп, тенгинден айырылыу анга алай тынч туююл эди. Болса да амалы не эди?

— Бошай турама. Ызынгдан джетейим,— деди.

...Джаш шофер ишин джаратды. Машинада бир кесек шилегенден сора, командировкагъа кетди. Андан къайтканлай, юйге да келгинчи, Алтыннга тюбер акъылда, правленнге къайтды. Башында къулакълы бёркю, юсюнде къысха къочхар тону, мамукъ кёнчеги, аякъларында шалын уюкълары — ол джылы кийиниб эди. Ол киргенде, Алтын, хар замандача, зарф машинаны аллына алыб, ичиге бармакълары бла харфланы къобуз тюеклеча ойната олтура эди. Шамилни эслегенлей, джарыкъ ышарыучусуну орунуна, узун мылы кирпичлерин ёрге акъырын кёгюрюб, терк окъуна энишге бошлады. Шамил суюгенини мудахлыгъын сизди. Болса да, джукъ айтыргъа болмады: къарт счетовод Алыбаев да мында олтура эди.

Ол Шамилге:

— Боран селеймеймиди? — деб сорду.

— Угъай,— деди шофер, аны столуну аллында шиникке олтура.— Къарайма да, улуу джунчутады...

Алыбаев, башын чайкъай:

— Игисагъан, муну не бла бошалырыгъын бир билир эди... Бу былай этиб тургъанлы беш кюн болады. Дуния джаратылгъанлы да, мынга дери, быллай болгъан болмаз! — деб, сейирсинди. Тонун тешмей олтура эди. Ёрге гуруб, тюлюкю териден этилген бёркюн кийди.

Шамил аны кетерге тебрегенин билди.

— Газетде, радиода не айтадыла? — деб сорду ол.

Газет окъумай кюнюн батдырмаучу Алыбаев:

— Ай юйюнге, газет окъумаймыса?! Арсен джыйылыуда керти айта кёре эдим. Бузула башлагъанса,— деб, чыгъыб кетди.

Эшикде боран гюрюлдейди. Шамил темир печни аллына чёге:

— Бу Арсенни не айтханын тюзге санайды?

— Билмейме, — деди Алтын. Сора экиси да тынгылашдыла.

— Мен Къара-Балтадан энди келе желеме. Къар геренден машинамы да желтиралмай, Жданов атлы колхозда къоюб кетгенме...

Алтын суюгенини сёзюн иги эштмей:

— Ётген джыйылыудан хапар билмеймисе? — деди.

— Угъай, — деб ол аны сагъышлы кёзлерине къарады.

Къыз сёзлерин аузундан кючден чыгъара:

— Джыйылыуда сени шоферден чыгъарыргъа дегендиле, — деди.

— Нек?

— Ремонт этиб кегген тракторунгу, от алдыргъанлай, неси эсе да сыннган этгенди. Машина алдым, энди манга трактор неге керекди дегенча этиб кетгенсе деб — бир къаууму, алай болургъа амалы джокъду деб'а — бир къаууму... Уллу даулаш болгъандыла.

— Тракторгъа мени орнума ким баргъан эди?

— Билмейме.

Ала иги кесекге дери тынгылашдыла. Шамил терен сагъыш этеди. Энди анга адамла не айтырла?.. Ол тракторну несинде шарайыб къойгъан болур?..

Алтын аны къайгъыланнганын сезиб:

— Былай бир неге къайгъы этесе?.. Джашауда не да болады. Чабышыуда бир да абынмай'а, — деб кёл этдире, аны джанына чёкдю, къолун аны тобугъуна салды.

— Кертиди, джашауда не этсенг да, ол болады, — дей, суюгенини къолун сылады. — Алай Арсен айтханнга ийнана эсенг, джангыласа. Алыбаев айтыб баргъаннга кёре, ишни этген одду.

— Угъай, угъай! Терс ангылайса.

Шамил ишарды.

— Арсен сени атангды. Сен аны ючюн...

Аны ишаргъаны джюрегине хычыуун тийген Алтын, аны сёзюн бёлюб:

— Мен, атамы суюгенча, сени да суюме,— деди.

Шамил джалан да къарт анасы Нафисат бла турады. Аны андан башха адамы джокъду. Аланы хоншулары Лджат анга: «Келин келтирирге керексе. Ананг къартды. Джангызды. Аны бюгюн бир тынчайтмасанг, къачан тынчайтырыкъса?» — деучюдю. Шамил, аны айтханларына, къызара-къызара, къб тынгылагъанды. Аджатны хар сёзюн Нафисат айтдыргъанын ол уста биле эди. Алтынны къолларын къош уучуна къыса:

— Билеме... Ийнанама. Сен да билесе: анам къартды, джангызды... Бу къышха бек улуу умут этиб эдик. Кюз артында Арсеннге болумну билдирейик деген эдим. Анам ауругъанындан иги болсун да, алай дединг да, ол да иги болду. Биз'а ишибизни юсюнден джукъ сагъынмадыкъ... Арсен бла уа энди иги джарашырса...

— Джарашмай'а... Ол ишни сагъышлыгъы джокъду,— деди Алтын. Ол гитчелигинден бери Шамил бла бирге окъуб, бир элде джашаб турады. Ала бир-бирсиз киногъа да бармайдыла. Болса да ишни алайлыгъын аланы аталары, аналары алыкъа иги сезмегендиле. Кертиди, бирде Алтын Шамилни суратын стол юсюнде китабха суюб, узун къара чач эшмелерин да толу ёшюнлерине бошлаб, юй тубюнде кийизде къалкъыб тургъан атасын къабыргъагъа тагъылгъан кюзгюде кёре, олтура эди. Ол кесини суратын да Шамилни суратыны джанына салды Арсен, уяныб, къызыны бир сагъышлана, бир'а ууакъ ышара тургъанын кёре, бир кесек мычыды. Сора джеринден ёрге кётюрюле:

— Къызым, сагъат ненча болады? — деб сорду. Алтын, элгеннген этгенча, артха бурулду. Суратланы бирге джыйыб, абызраб:

— Юч болады,— деди. Атасы аны джунчугъанын сезди. Алай кесин, джукъ эслеменгеча кёргюзте, айтды:

— Ишинге кеч болуб тураса да...

Алтын, правленнге кетиб бара, стол юсюнде суратла

бла бирге Шамилни письмосун да кьоюб кетгенин эсине тюшюрюб, тохтаб, иги кесек сюелди. Артха кьайтыр гьа джарарыкь тьююл эди. «Кёрсе, кёрсюн. Иш алчысы Шамилни ол эртде таныйды», — деб, кёл эте кетди. Болса да, ингирде юйге ашыгыуу аман тьююл эди. Артда атасы суратланы кёргенин, письмону окьугьанын билди. Бусагьатда уа Шамилге:

— Атамы угьайы болса, ол заманда бир зат айтыр эди, — деди.

— Да ол заманда манга тракторну бузгьанса деб да айтмай эди, — деб ишарды Шамил. — Кетейик. Мен тракторну юсюнден бир хапар билейим.

II

Шамил бюгечели тюшюнде неле эсе да джаншайды. Кьарт Нафисат аны эштиб джукьалаялмайды. Джашы: «Угьай, Арсен, менде бир тюрю терслик джокьду», деб кьычыргьанлай ол: «Шамил... Джаным», — деди. Джууаб орнуна джашыны терен солуу алгьан тауушун эштди «Муну бюгече болмаса былай этиб кёрмегенме. Бу не сейирди?» — дей, джашыны ундуругьуна шош келди, башына кьарады. Аны джастыгьы бек таб салыныб эди. Шамил: «Алтын...» — дегенлей, анасы аны мангылайына арыкь кьолун салды. Ол уянды.

— Не этесе, анам?

— Не эсе да, тынчаймайса. Киши бла сёзмю болгьанса?

Шамил, уяла:

— Хоу бир да, — деди.

— «Трактор... Алтын...» дегенлей, тангынгы атдырыб кетдинг да...

Шамил, таза абызыраб, айтды:

— Нек эсе да бир аман тюшле кёрдюм.

Эшикде боран биягьы халда гюрюлдейди. Халге кьарагьанда, ёмюрге дери да боран болгьанлай турлукь су-

наса. Шамил аны огъурсуз тауушун эштмейди. Аны акъылын Алтынны тюнене ингирде: «Бир да абынмай'а... Ол ишни сагъышлыгъы джокъду», — деген сёзлери бийлебдиле.

Нафисат отджагъада олтуруб, картоф арта: «Муну джюрегине былай терен кирген — Алтын дегени ким болур?.. Бу трахтырны да не этеди? Машинада ишлей ушайды да...» — дейди. Узун бойлу, кенг мангылайлы къара шинли Шамил, ашаб бошагъанлай, отун джарды, суу алыб келди. Аны къайры эсе да тебрегенин сезиб, анасы:

— Къыяма айлана тургъанлай къайрыса, джарлы? — деди.

— Клубха джетиб къайтама.

Ол акъ башлыгъын да къысыб эшикге чыкъды.

Къар огъурсуз джелни къучагъында къатыша, кёз ачдырмайды. Столбаланы темир чыбыкълары ачы сызгырадыла. Юйлени орталарын курт басыбды. Трактор орамны къарын бир джанына кюрейди.

Шамил, боран бла ёшюн уруш эте, аууша, сюрюше келиб, клубну улуу эшигинден киргенде, комсомол комитетни отоуунда джаш тёлю олтура эди. Комсомолну секретары Дюшен:

— Кел, кел, кел! — деб, джарыкъ болду. Алай Шамил аны иги эслемеди. Къыйырдан тутуб, хар кимни бетине къарады. Хар ким да анга къарай эдиле. Ол Садыбекни излей эди да, ол'а мында джокъду, фермагъа кетгенди. Шамил Идрисге айланды:

— Мени тракторумда ким ишлейди?

— Хамид. Ол да фермадады.

Шамил артха айланыб кетерге тебреди. Асыры не этерге билмегенден аны бирле бла туююшюрлюгю келе эди. Анга хар ким, танымагъанча, неге къарайдыла? Джыйылыуда айтылгъаннга ийнанганмы этедиле? Бир да ийнанмасынла! Ол аллайладан туююдю...

Аны тегерегинден алдыла:

— Тракторну алай кылай этиб кетгенсе?

— Билмейме, — деди ол ачыуланым.

— Кылай билмейсе? — деди Дюшен, эринлерин джыйыра. — Ким билликди да?.. Тамбла комитетде ишинге кыарарыкыбыз. Келген эт.

— Кырагыыз... Кёзлеригизни иги ачыб кырагыыз, ансы, — дей, ол кызыл джабыулу столну мюйюшюнде шинтикге чёкдю. Мындагыла аны бюгюнню халин, кимге кычыргъанын да ангыламай эдиле. Идрис:

— Шамил, кимге ачыуланаса? — деди.

— Барыгыызгъа да... Мен аманма. Сиз игисиз, — деб кычырды ол. — Сиз аны джыйылууда билдиргенсиз.

Джашла бла кызыла, бир бирге кыарай, имбашларын джыйырдыла. Телефон зынгырдады. Шамил аны чолпун алыб кыулагына тутду.

— Алло, — ким селешеди? — деди.

— Мен... Тамата кыойчу Алий. Кыумдан селешеме. Контордан джууаб алалмайма. Председателден, парторгдан бири болса эди...

— Элде аладан киши джокыду. Бригадирледен башлаб, кыалмай таугъа фермагъа кетгендиле. Борандан кыайталмай турадыла.

— Э-э, иш кырты болгъанды десенг'а, — деди кыойчу. — Ай таланган, мал аш тауусулгъанлы юч-тёрт кюн болады. Дунияны кыар басханды да, кыойланы кютер амал джокыду. Бир болушлукъ болмай эсе, кыойланы кёбюсю кыораргъа боллукыду.

— Да трактор бла бараллыкъ эсек, кёрейик. Мында да кыар юйлени иш да джабханды. Боранды.

— Оллох, оллох!.. Теркирек, марджа.

— Кёрейик. Хайда, сау джолугъушайыкъ.

Кыайгылы болдула. Ол сагъатда Шамил тракторну да, суймеклигин да унутду. Санына биягы тирилиги кыайтды. Комсорг:

— Энди анга не амал? — дегенде, ол:

— Аш элтебиз, — деди. Алай бюгюн ол, хар заманда

да жарыкъ джаш, мындагылагъа бир тюрлю кёрюнеди, мудахды. Аны себебли, ала аны айтханына эс бурмадыла. Болса да, ол кеси айтхандан чыгъаргъа унамады.

— Алий бизге ишаныб турлукъду. Барыргъа керекди, — деди.

Аны джанлы болгъан чыкъмады. Хар ким аны бла Дюшенни аузуна кезиу къарай тынгылайдыла. Дюшен'а:

— Шамил, бурунгу джыл Жданов атлы колхозну тракторчусуну, ары баргъан джолну къарын ариуларгъа барыб, болгъанын унутханмы этгенсе? Ол заманда былай сууукълукъ болмагъанына сёзюнг'а болмаз да, — деди. Тёлен:

— Ол эсириб ёлгенди, — деди. Шамил кюлдю.

— Хар биригиз тынгылайсыз. Тынгылагъыз. Джыйылыуда да алай этгенсиз. Къайгырмаз, — деди ол. Аны ауазы, тенглеринден кёлю къалгъанын билдире эди. — Мен бир адамгъа да сени бюгюн Къумгъа бармай амалынг джокъду демейме. Кесим барама. Тракторгъа бичен джюклерге къарагъыз.

Дюшен ачыуланыб, джумдуругъу бла столну ура:

— Бармайса! — деб къычырды. — Киши да бармайды.

Ол Шамилни кюлгени ючюн ачыулана эди, ансы не ары-бери десенг да, сагъышны теренден этеди. Ол комсоргду. Аны себебли, иш табсыз болса, бирсиледен эсе, анга уллу сёз джетерикди. Шамил бла келишеди да, не болур, келишмейди да, не болур? Ким биледи? Бирсиле уа былай айтайыкъ деб да билмей эдиле.

Кладовойну зынтхы складаында кладовойчу клубдан келген сегизеуленни кёзлерине кезиу къарай: «Шамил бла ким барады?» — деб сорду. Аланы ючюсю къызла эдиле. Аланы бири: «Айыу», — деди. Айыу деб базыкълыгъы, къысхалыгъы ючюн Тёленнге айта эдиле. Ол темирчини салтачысыды, къарыулуду. Шамил бла Тёлен тракторну кабинасына миннгенлей алагъа: «Тарапунька бла Штепсель, хайт дегиз! Хайдагъыз, ахшы джолгъа!» — деб къычырдыла. Кладовойчу — орта джашагъан эр ки-

ши, джел алыб кетер деб кьоркьгъанча, керки сакъа-лындан да тутуб, тракторну аллына чыгъыб: «Тохтачы-гъыз!» деб, кладовойгъа кириб кетди. Мычымай бир-эки шеша алыб къайтыб, Тёленнге узатды: «Ма! Сууукъгъа хорлата башласагъыз джарарла!» Тёлен аланы угъайсыз алды. Шамил анга къараб ишарды. Тракторну аллына бегилген къайыкъ джухлу, къар кюреучю энишге бошланды. «С—80» орунунда терен ызын къойду.

— Хайт дегиз!

— Ахшы джолгъа!

Ала, трактор кёз туурадан ташайгъандан сора иш да аны ызындан къарагъанлай, тынгылашханлай, джелден тунчугъа, иги кесек турдула. Клубха къайтханларындан сора да, кетгенлеге къайгъыдан, иш кёллю болалмадыла. Шамил бла Тёлен кетгенли ма юч сагъат болады. Ол заманны ичинде Дюшен тынгысызды. Къумгъа сёлеширге телефонну беш-алты кере къагъыб кёрдю. Алай андан джууаб алалмайды. Бирсиле уа Шамилни бюгюнню халин, Арсенни Шамилни юсюнден джыйылыуда айтханын сюзедиле.

— Арсен тюз этмегенди. Ол «Шамил тракторгъа ие болалмагъанды, машинадан чыгъардым» — дейди.

— Да алай эсе, хар джыл сайын Шамилни нек саугъа-лаучу эдиле?

— Къойчугъуз, къой, — деди Дюшен, — сёзню созуб турмагъыз. Хар кимни кылыгъы бир тюрлю болады. Ким сабырды, ким дженгилди. Арсенча адам'а азды. Ол асыры дженгилди дерге боллукъду. Болса да Арсен сёз бла ишни бир бирге, бир кебге ургъанча, тутдурады. Ишни юсюнден бир тюрлю кемчиликни кёрюб чыдаялмайды. Ол'а Арсенни аллайлыгъынданды. Къарт болгъанды, аны ючюн ишни къоюб олтуралмайды. Терк ачуланганыча терк суууйду. Шамилни ишин алайлай къоюб къоймаз. Къарар.

Джел келтириб ургъан къар терезеден ургъан джарыкны тыйды. Дюшен башын чайкъаб: «Бир палах бол-

магъы эди», — деб энтда Къумгъа сёлешиб кёрдю. Биягъыча джууаб джокъ эди. Къарангыда хар ким бир бирни сагъышлы кёзлерине къарашдыла, тынгылашдыла. «Шамил бла Тёлен не эте тура болурла? — Бу ишни арты не бла бошаллыкъ болур?...»

Къайсы эсе да:

— Районнга билдириге керекди, — деди. Дюшен алай эгди. Бир кесекден райкомну секретары: «Мен да, почта да Къумгъа сёлешиб кёргенбиз. Джууаб джокъду: телефон бузулгъанды. Областан Къумгъа аэроплан иерге айтадыла. Къоркъмагъыз, ол джолда кетген джашлагъа да къарай барлыкъды», — деб билдирди.

Мындагъы къызланы ючюсю да орамны къарын кюрей тургъан трактор бла правленнге дери келдиле. Андан Алтынны да алыб, Нафисатха келдиле. Анга хапар билдириге, болушургъа керек эди.

— Я аллах, сен сакъла! Аллах, сен бирсе. Джан аурут, — дейди ол кеси аллына, амалсыздан юй тюбюнде ары-бери атлай: — Бюгече танга кёзюн къысмай, сандраб чыкыгъанды, — деб, къызлагъа айланды. — Тилейме, джашырмай айтыгъыз. Аны бу Алтыны кимди? Сёз берирге унамаймыды? Кечени узуну Алтын, Алтын... дегенлей...

Бир кесекден сора ол Алтынны къолларын къургъакъ, суюкли къолларына къысыб, къууанчлы джилямсырай, олтура эди...

Шамил бла Тёленни тракторлары, готон джерни джыргъанлай, къарны джырыб, къумлу къазах тюзню тауушу бла къалтыратыб барады. Джолну эки джанында да къынгыр саксауул терекле къар тюбюнде къалгъандыла. Тракторну чархлары аланы малтаб башласала, Шамил тракторун солгъа, онга буруб джолгъа тюшюреди. Ол куртда баралмай къалса уа, чананы артда къоюб, къарны кюрейди... «Алгъа. Аз, кёб да болсун, алгъа, — деб урады аны джюреги. — Мен Мересьев туююл эсем да... Алгъа!..»

Тангнга кёб къалмагъанды. Боран ачы сызгырады.

Къошха кетгенлеге асыры къайгы этгенден юйлерине кетиб къалмай, эл клубда сакълагъан джашла алай бла боранда къошха кетгенлеге болушлукъ этерикча, теке къалкъыугъа киришдиле.

III

Тёртюнчю кече кюн чууакъ аязыб чыкъды. Кюн джолун эки тенг этгенди. Ол не ариу джарыта эсе да, джылыуу милдеуге да тиймейди. Къар аякъ тюрбюнде джырылдай, кез къаматады. Ачы сууукъ суху къабады. Кёбге созулгъан къоркъуулу урушдан сора околадан чыкъгъан аскерчилеча, хар ким юйлеринден чыгъыб къар кюрейди. Назик бойлу, къартайгъан Арсенни, Садыбек трактору бла, фермадан элге алыб келеди. Арсен тонуна чёргелгенлей, санда бир анга гитче кезчюклери бла къынгыр къарай, тынгылаб келеди. Ол адамгъа селешмесе, ачыуланнганын бил да къой.

Этген джыйылыудан сора фермагъа келгенинде, Садыбек биченнге кетиб эди. Ферманы таматасы анга Садыбек Шамилни тракторуна несин эсе да алгъанын айтды. «Нек ала эди?» — деб къычырды. Ферманы таматасы: «Билмейме, — деди, бу манга неге ачыуланады дей. — Къалай эсе да, бир кереклерин Шамил бла бирге джюрютгендиле. Шамил аланы асыраб кетгенди. Бу уа, аланы излеб, табмай Шамилни ариу ремонт этилиб бошалгъан моторундан алыб, кесиникине салгъанды. «Аны кишиге билдирмей кетгенме» деб джарсый эди.

Ма андан бери Арсен Садыбекке селешмейди. Тракторуна кабинасындан чыгъыб правленнге киргенлей, аны кезюне Дюшен урунду. Председатель анга:

— Шамил командировкадан къайтханмы эди? Аны юсюнден комитетде иш селешгенмисиз? — деб сорду.

— Келгенди. Селешмегенбиз, — деди Дюшен.

— Керек тюрюлюдю, — деди Арсен. — Ишни Садыбек этген кере эдим...

— Джашасынла джашларыбыз! — дей, Алыбаев, ёрге

туруб, Арсеннге айланды. — Аланы сейирлик хапарларына не айтаса?! Барды, алада, барды!

Алтын шош туруб чыгыб кегди.

Шамил бла Тёлен кьойлагъа аш элтгендиле. Къумда районну джети колхозуну кьою барды. Бу колхоздан сора малы кьорамагъан колхоз джокъду. Шамил бла Тёлен джарагъандыла. Аланы да, кьойланы осалларын да аэроплан бла бирси ингирде келтиргендиле. Тёлен айланады. Шамил'а бармакълары, буруну, эринлери юшюб больницадады.

— Бекми юшютгенди? — деб сорду Арсен. Дюшен, бир кесек мычыб:

— Угъай, — деди.

Арсен «Победасындан» чыгыб, больницыны узун коридору бла ёрге айланды. Бир акъ халатлы тиширыу бешинчи палатаны эшигинден кире барыб, аны эслеб артха айланыб: «Санга ким керекди?» — деди.

Председатель: «Манга «Прогресс» колхоздан Къумгъа барыб кьайтхан... Бизни Шамил керекди», — деди. Ол Шамилни кёрюрге ашыкыгъан эте эди. Акъхалат тиширыу: «Беш минут сакъла. Анга келиб турадыла да, чыкъсала кирирсе», — деб арт этегин джел этдириб эшикден ичине кириб кетди. Арсен дарман ийисден тунчугъа, иги кесек сакълады. Алай бешинчи палатадан киши чыкъмай эди. Ол эшикни аз ачыб къарады. Шамил, башы акъ байлау бла битеу байланыб, джатады. Аны аллында уа кесини кьызы Алтын бла Аминат олтурадыла. Арсен, эшикни шош эте, артха турду. Сора кеси кесине: «Тау адетде кьайын атадан киеу къачады» деб, боз мыйыкъларын сылай барыб, Шамилге кьолун узатды:

— Къарайма да сууукыгъа хорлатханса! Саулукъ кьалайды?

Шамил марля бла байланыб тургъан кьолун узата:

— Хатам джокъду. Сау бол, Арсен, — деди. Ол хиппиллери сотурланган инчге эринлери бла джарыкъ ышарады.

Къызла ёрге туруб бир бирге къарашдыла. Арсен кесин алагъа чыртда эс бурмагъанча кёргюзтдю. Аминат Шамилге, Арсенни артында сюелиб, къызыл къарындаш бла улуу-улуу джазылгъан тёрткюл къагъытчыкъны кёргюзтдю. Шамил Арсеннге да тынгылагъанлай, аны ичинден окъуду. «Биз кетебиз. Алтын ишине кеч бола турады. Ингирде келирбиз». Арсен:

— Сау бол, Шамил, сау бол, балам, — деди. — Хапарынгы айтхандыла. Къойланы къоранчсыз къалгъанлары бизге къайры баргъан ахшылыкъды!

Ол «сау бол» деб тогъуз — он кере къайтарды. Башха сёз табмай эди. Алай, амалы болса эди, бусагъатда Шамилге джанын да берлик эди. Къумдан да хапар соруб, кёб олтурду. Кете тебрегенинлей Шамил:

— Машинам Жданов колхозну гаражында къалгъан эди... Анда ким ишлерик эсе да, келтирсин, — деди.

Арсен абызырады.

— Кесинг келтирирсе... Кесинг ишлерсе, — деб чыкъды. Садыбекни хатасындан кесини джыйылыуда терс болгъанын айтмай кетгенине ачыу эте, «Победасына» минди. Аны Шамилге Садыбек да, Алтын бла Аминат дэ айтыб кетгендиле. Ол'а аны билмей эди.

Бу сууукъ айны аягъында Арсен киеу къоллу, Нафисат келин къоллу болдула. Дагъыда бир айтырыгъым: Алтыннга Тырныауз шахарда, кёб болмай, тюбегенме. Джашчыгъыны къолчугъундан тутуб бара эди.

□

ДЖАШАУГЪА ДЖОЛ

I

Шахидат юйге киргенде, кызы столгъа джабланыб джюрексиниб джилай эди. Анасы анга джанлай:

— Джамий, не этесе? — деб, къайгырыулу сорду Алай кызы джууаб къайтармады. — Э кыыз, не болгъанды? — деб, ол Джамийни башын ёрге кётюрдю. Ол, асыры джюрексингенден, джукъ айталмады. Не айтыргъа да билмей эди. Туруб терекле тюбуне кетди. Ызындан къараб кългъан анасы: «Бу къайры барыб келеди? Не сыйыт этеди? Мынга ким не этди, кимни юйю къуруду?» — дей, ачыулана сагъышланды...

Джамий онунчу классны бошагъанлы ай чакълы да болмайды. Экзаменле бошалырны аллында школда онунчу классланы джыйылыулары болгъан эди. Анда райкомну секретары кысха сёзюн: «Сизни бу джолгъа чакъыргъан партиябызды. Ма мен сизге аны айтыргъа келгенме. Энди манга сорлугъу болгъан сорсун», — деб бошады. Джыйылыуну бардыргъан литератураны устазы Андрей Петрович эди. Ол ал тизгинде олтургъанладан биреуню кълун кётюргенин кёрюб: «Разият, сор сорлугъунгу, сор», — деди. Кългъанла кълларын эншге бошладыла. Разият, кысха бойлу, кълан джыйрыкълы кыыз, туруб: «Эки джылны колхозда да ишлеб, институтха киралмай

кьалсанг'а?...» деди. Эшда, алай айтыб кёбле сорлукъ болур эдиле. Зал шош болду. Секретарь ишни болумун, кьолундан келгенича, ангылатды. Окъуучулагъа сёз берилгенде, Джамий да, бирсилеча, трибунагъа чыкъды. Инчге чач эшмечиклерин сыртына атды. Турмача кызыарыб башлады:

— Мен тауукъ фермагъа барлыкъма. Мен ангылайма: алай этмей амалынг джокъду деб, мени киши кысмайды. Ишни табы алайды. Тенглериими барысын да ол джолгъа чакъырама...»

Бу аны устазларыны, тенглериини аллында берген комсомол сёзю эди. Ол айтханна кёбле айтхан эдиле. Разият да аланы ичинде эди.

Экзаменле бошалдыла. Школ артда кьалды. Ол'а Джамийге кыйын тийди. Аны джашауу тюрленди. Ол, хар кюнден, он джылдан бери, бирси тенглеринден эсе татлы кёрген Разиятына тюбемей кьалмайды. Ала кьуанчларын, кьайгъыларын да бирге этедиле...

...Анасы Джамийни ызындан терекле тюбюне келиб:

— Кьаллайла этесе? Сени быллай бир джюрексиндирген неди? — деб кысды. Аны кьоймазлыгъын билиб, ол:

— Разият институтха кетеди, — деди. Эринлери кьалтыраб башладыла. Не кюрешди эсе да, джилягъанын тыялмады Шахидат.

— Сен да бар. Ким угъай дейди? — деб ачыуланды.

Аны аллын киши тыймайды. Ол аны биледи. Разият: «Колхозда бирге ишлейик. Окъургъа да бирге барырбыз», — деб тургъанды. Кьалгъан да этерик болур эди, алай атасы кьоймады. Джамийни уа анасы джангызды, ауруулуду. Аны кьоюб кьалай кетсин? Разиятны ишандырыб туруб этгени анга ачыу тиеди. Тёгерекде хар зат эрши кёрюнеди. Эрикгенден да не этерге билмейди. Школда кьалай иги эди! Игисагъан, ол энтда да кьайтыб келсе эди!

Джамий ачы джилямукъларын тыялмай, тюб эрнин да къабыб анасындан артха айланды. Шахидат абызырады.

— Я аллах, адам мынга не этсин? — деди ол. — Мени джангызлыгъыма къарама. Кечинирме. Къагъытларынгы да ал да, бар. Сен Разиятдан иги окъугъанса. Атангы аскерде таслыгъын да айт. Аны алгъан инсутларына сени да алырла...

Бу сёзлени анга анасы биринчи кере айта эди. Ол: «Бармайма!» — деб кычырды. Сора асыры хынымы этдим деб сокъурана, къарыусуздан, джерге олтургъан анасыны джанына чёкдю. Башын аны тобукъларына салды. Шахидат аны башын сылай, эштилир-эштилимез: «Джангыз балам», — деди. Джамийни эсине школда ётген джыйылыу тюшдю... Къаллай ишге барсын? Школда: «Ишни аманы, игиси джокъду. Къалайы да сыйлыды» — деучю эдиле. Алай Джамий къайда иги джараялыкъ болур? Бу сагъыш аны башын кёб аурутханды. Излеген табады.

Къалай эсе да, бир кюн анасы анга: «Марджаннга бар. Ол къарар, болушур», — деди. Джамий джарыды. Марджан аны хоншусуду. Урунууну Джигитиди. Ийнек сауады. Ма къралгъа хайыр келтирген десенг! Аны атын радио бла Москвадан окъуна айтадыла!..

Кюнню кёзю тау артындан къараргъа сют ташыгъан машина келиб ферманы аллында тохтады. Инчге бел, ёсюмлю кыызчыкъ, кёлулда да китабларындан толу чемоданчыгъы бла, андан тюшдю. Посудаланы джанында сюелген ферманы учётчиги къарт Мухаммат арлакъда акъ халат тиширыуланы ичинден Марджанны чакъырды. Джамийни кёргюзте:

— Бу бизде ишлерге келгенди. Къайсы отоуда тохтаса таб эсе да, къара, — деди. Асыры кёб тютюн ичгенден сабсары мыйыкъларын сылай, бир джанына бурулду. Ол Джамийни чачында акъ ленталаны джаратмай эди. Марджан'а анга джарыкъ болду. Отоуна кийирди.

— Ма мен мында турама. Бу бир ундурукъ Майрус-нукъуду. Ол башха отоугъа барыр, — деб, аны чемодан чыгъын къолундан алыб кесини чемоданыны башына салды. Мында тазады. — Марджанны джарыкълыгъы Джамийге хычыуун тийди.

Тёгерекде — агъачлы таула, ферма, джангы адамла, джангы юй. Джангы джашау башланды.

Бир ингирде, ийнекле келирни аллында, Марджан аны Мухамматны конторуна элтди. Къартчыкъ болгъанни тютюннге алдырыб олтура эди. Ол, эски саргъалгъан папкасындан чыгъарыб, бир къагъытны столгъа Джамийни аллына салды:

— Бир къарачы. Сен, школну бошаб келген къыз, муну кесинг ангылаяллыкъ болурса.

— О, Мамма, сен'а, — деб, къагъытны алыб, Джамийге ангылатды. — Бизни ийнек саууучуларыбыз хар ийнекден джылгъа юч минг бла төртджюз литр сют алыр ючюн эришедиле..., — деди Марджан.

Мухаммат Джамийге;

— Сен аллай бир сют сауаллыкъмыса? — деб сорду Аны къара кёзчюклерине къарады. Джамий, къалай эсе да, «Угъай» деб ычхындырды.

Анга сауаргъа ийнекле берейик деб Марджан, угъай, сауаллыкъ туююдю, сютюбюз азайыр деб Мухаммат, арада даулаш чыкъды. Джамий андан мудах болуб чыкъды. Аны къулагъына Мухамматны: «Ол не ийнек сауарыкъды? Сабий къыз, сени этегингден тутханлай айланады, не да китаблагъа джабышыб турады» дегени эштилди. Тохтаб тынгылады. Марджан: «Мен джангы келгенимде ол этгенни да этмей эдим» — деди. — Мындагъылыны барындан да ол джигерди...» Джамий, шошшош атлай, арлакъгъа кетди. Ийнекле джелинлери къызыб келдиле. Бузоула ынгырдайдыла. Ийнек саууучула къуру посудаланы да бир джерге джыйыб, челеклерин чайкъайдыла. Къарангы кёз байлай башлагъанды.

Джамий, хар ингирде этиучюсюча, Марджанны ийнеклерин джерлерине такъды. Марджан келди. Ийнегин сауаргъа чёге: «Джамий, челек ал да, къоланны сау», — деди. Сагъышлы Джамий ичинден: «Мени сынагъан этеди» дей, ишге киришди. Ол къоланны саууб бошагъынчы, Марджан тёрт ийнек сауду. Анга да къайгъы эге, Джамий кёб сют алама деб, ийнекни узун эмчеклерин эншге-эншге созады. Желининде джукъ къалмагъан Къолан аягъын кётюрюб толу челекни сютюн джерге къаблады. Насыбха аны Марджандан сора киши кёрме ди. Ол аны абызырагъанын сезиб: «Къайгъырмаз, къайгъырмаз», — деди... Марджан ишин бошаб, келгенинде, Джамий юйде олтуруб тура эди.

— Джылагъанмы этгенсе? — деб сорду. Джамий: «Угъай» деб ышарды. Марджан башха ауаз бла:

— Мудах болма, Мамма тюз айтады, Юйрен. Ашыкъма. Ма, муну сютге келген шофер келтиргенди, — деб письмо берди. Джамий аны столгъа атыб: «Разиятданды, — деди. — Ач да окъугъан эт, — деб Марджан кон-вертни джыртды.

Разият саламдан сора: «Бюгюн биринчи экзаменими бергенме. Конкурс уллуду. Болса да атам бир зат этерик болур... Доктор боллукъма», — деб джаза эди. Джамий, солуу алыб, ахтынды. Марджан аны джанына олтуруб къучакълады... Эртде Джамийге Андрей Петровичден улуу насыблы адам джокъча кёрюнюучю эди. Энди уа Марджан улуу насыблы кёрюнеди. Аны юйретген энди олду.

Джамий, Разиятны, атасы бла бирге, машинагъа миниб, институтха кетгенин, Мухаммат аны джараусузгъа санагъанын унутхунчу джаз келди.

Бир ингирде ферманы таматасы Азрет къоншу совхоздан тууарла алыб келди. Ийнек саууучула, джыйылыб, алагъа къарай эдиле. Марджан, Азрет бла кенгешиб, Джамийни чакъырды. Джамий джарыкъ эди. Халатын да кие, Марджанны аллына келди.

— Была иги урлукъдандыла, — деди анга Марджан. — Бакъ да кесинге ийнекле ёсдюр.

— Сен быланы, Марджанны кьоланыча, челек берген ийнекле этерге керексе, — деди Азрет. Джамийни анга угъайы болмады.

II

Джамийни иши тынч туююл эди. Колхоз бу тууарладан, кесини ийнеклеринден эсе, кёб сют сакълайды. Джамий аны ол муратын толтурургъа керекди. Зоотехник да, Марджан да анга кьуру да болушадыла. Кеси да, мында юйрениб, иш кёллю болгъанды. Алай иши къалай боллукъ болур? Энди ол, кече, кюн да, бу соруугъа джууаб излейди.

Терек бутакъланы бууакъ дженгибди. Кюн туман артындан мутхуз къарайды. Башында пух джаулуугъу, юсюнде кёк фуфайкасы, Джамий элден джаяу келиб юйге кирди. Кьолундагъы джукъа китабчыкъланы столгъа атды. Къызла бла олтургъан Мухаммат алагъа къарай:

— Ярабий, ийнек сауучуланы юсюнден бу окъумагъан брошюра къала болурму!? — деди. Джамий тынгылагъанлай барыб, печь юсюнден челек бла исси сууну алыб эшикге чыкъды. Къайсы эсе да:

— Биягъы бир джангы зат билиб келгенди, — деди. Барысы да терезеледен тышына къарайдыла.

Джамий куудушларына тагъылыб тургъан кьунаджинлерине келди. Джанджаулукъну исси суудан чыгъарыб, аны бла аланы эмчеклерин сюртюб, уууб, бузоу эмгенча ёрге уруб, эншге тартыб башлады... Марджан «Ол аны, ийнеклери эт джелин, кюч сауар болмаз ючюн, аланы джукгаларын иги ёсдюрюр ючюн этеди» деб ойлады. Аминат:

— Ах кюнюм, бу этмеген амал джокъду! — деди.

— Хар ийнегине бир кюннге, анча кило бичен, мынча кило чюгюндюр, силос деб, марда тутады. Аладан би-

ри юлюшюн ашаб бошамаса, келиб манга тарыгыб башлайды, — дей, Марджан терезеден артха турду. Мухаммат:

— О кьой, кьой, — деди. — Энди ол санга тарыгыуну да кьойгьанды. Барыгыызгьа да мах деб берликди.

Ингирде, малланы джыйыб, юйге келгенлеринлей, Джамий Марджаннга: — Бюгюн Разиятха тюбеген эдим, — деди.

— Кьалай окьуйма дейди? Солургьа ишми келгенди? — деб Марджан джууургьан тюбуне кирди.

— Угьай, — деди Джамий. — Окьумайды. Былтыр да быйыл да институтха киралмай кьалгьанды. Экзаменлерин иги бергенди, алай конкурсдан этмегенди.

— Да, окьуб турама деб'а нек джазыб тургьанды?

— Уялыб джаза эдим дейди.

Тынгылашдыла. Джамий литератураны окьуйду. Бир кесекден Марджан:

— Сора Юсуфну кьызыны эки джылдан артыкь заманы тас болгьанды десенг'а — деди.

Джамий, джукьусу кьысыб, туруб джатды. Сагьышланды. «Юсуфну кьызыны эки джылдан артыкь заманы тас болгьанды...» Джамийни уа, Джамийни? Мында этдюрген эки джылыны ичинде ол не этгенди?

Фермада барысы да анга бек ыразыдыла. Кёб болмай, бери колхозну председатели, райкомну секретары, зоотехник да малланы кёре келгендиле. Секретарь, аны ганыб, жарыкь болду.

— А-а! Джамий! Тауукьладан ийнекленими сайлагьанса?

Марджан аны махтаб башлады. Секретарь:

— Билеме, — деди. — Бизге аны юсюнден Азрет кьуру да айта тургьанды. Аперим Джамийге, аперим! Сёзюне таза кертчи болгьанды.

Аны артда айтханы, сабийнича, Джамийни джюрегине, санына да дженгилик берди.

Ала, кьарай келиб, Джамийни ийнеклерине джетдиле. Азрет:

— Была барысындан да семиздиле, — деди Мухаммат:

— Бири кьалмай джеллеб турадыла. Тфу-тфу, аман кёзден кьалсынла, — деди. Быланы биришер челек бер-мезлиги джокъду...

Секретарь, кьызыл ууурт, кьаракъаш кьызычкьны кёзюне кьарады...

Джамий джукълады. Тюшюнде Мухамматны конторчугъуна келди. Кьызыла хар ийнеклеринден алты минг бла джети джюз килограмм сют алыргъа сёз бере эдиле. Биягъы тюклю кьулакъ учётчикни гитче кёзчюклери Джамийге соруулу кьарадыла. Ол'а «Аллай бирни мен да сауарыкъма» деди.

Ол, табакъ тауушла эштиб, уянды. Танг джарый, Марджан, туруб, от тамыза тура эди. Юй сууукъ эди.

III

Тиширыула тюрлю-тюрлю лакъырдала эте, Джамийни машинагъа миндирдиле. Чумаданчыгъын бла китабларын ёрге узатадыла. Мухаммат, кёзлери да джарыкъ джана:

— Ахшы джолгъа!... Кьызым, хайт де! — деди. Марджан Джамийни кьучакълайды.

— Терк-терк кьагъыт джаз.

Джамий, аланы алай этгенлери ючюн, кёлю тола ышарды.

...Джамий институтдан чыкьгъанлай, колхозларыны бухгалтери Юсуфну кёрдю. Аны кьызы Разият да ызындан келе тура эди. Уллу кьарын Юсуф, анга кёз кьыйыры бла кьынгыр кьараб, эшикден кириб кетди. Кьызы уа Джамий бла кьучакълашыб саламлашды. Кьууандыла. Бир бирге джарыкъ болдула.

— Кьалайса? Кьайсы отделениясына киресе? Алгъанмыдыла?

— Хау, — деди Джамий. — Бусагъатда Мухамматдан

къагъыт алгъанма да, аны бир окъуйюм деб чыгъыб келе эдим. Сен'а не бола айланаса?

Терекле салкъынында шинтиклеге олтурдула.

— Экзаменлерими иги бергенме. Алай институтха алмагъандыла. Къалай боллукъ эсе да билмейме, — деди Разият. — Атам директоргъа туберге деб айланады.

Джамий не айтыргъа билмеди. Разият аны ашыкъдырды:

— Хайда, къагъытынгы окъу. Сора, директор не айтырыкъ эсе да, бир къарайыкъ.

Окъудула: «...Къызым, тергегенбиз да, джылгъа сауаргъа айтханынги ётген сегиз айда саугъанса. Марджандан окъуна отуз тогуз литринг артыкъды! Биринчи джерни алгъанса. Бу юсюбюздеги айны аягъында Москвада алчыланы кенгеши боллукъду. Бизден ары сен барлыкъса. Кеч къалмай кел»...

Разият аны: «Ой, сен нечик насыблыса!» деб къучакълады. Джамий чексиз къууана эди, алай билдирмей эди. Разият быйыл бла ючюнчю кере, хар джылдан башха факультетге барыб, киралмай къайтады.

Экиси да бирге деканатха киргенде, Юсуф чалбаш директор бла даулаша эди. Джамий директоргъа Мухамматны къагъытын да кёргюзтуб, джумушун айтды.

— Къачаннга дейсе? — деди директор къагъытны да окъуб.

— Айны аягъына.

— Бар, бар, — деб Джамийни къолун къысды. — Ахшы джолгъа! Дерсни уа унутуб къойма.

Хар ким къарагъаны ючюн туююл эсе, билмейме, Джамий къызарды. Директор'а Юсуфге айланыб:

— Ма, айт кесинг: сени къызынгымы алайыкъ, муну му алайыкъ? — деб, Джамийни кёргюзтдю. Разиятны ата-сы, ачууланыб, артха айланды. Эшикни да уруб чыкъды.

Джамий директоргъа Разиятны юсюнден, ол аны суйген тенг къызы болгъаныны, аны эки-юч джылы зырафына кетгенини юсюнден айтыб, аны институтха ал-

дырыргъа къюрешиб, къаты тиледи. Директор, быйыл джер болмагъанын айтыб, келир джыл Разиятны алыныр джанына болушургъа айтды.

Элге ючюсю да бир автобусда келдиле. Джолну узуну къызлагъа бойнун буруб да къарамай келген бухгалтер, автобусдан тюшгенлей окъуна, тюзюнлей конторгъа кетди. Аны кимге ачуланнганын билиу къыйын эди.

Ол кюн Разият Джамий бла фермагъа кетди. Атасы, аны, андан артында, джангы джылны аллында джыйылыугъа дери кёрмедиди. Адамдан трлу клубха киргенинде, ол да Джамий да Марджанны ортагъа алыб олтура эдиле...

Джамий сёлеширге трибунагъа чыкъгъанда, аны кёкюрегинде Ленинни ордени чыракъ джарыкъда джылгырай эди. Ол эки-юч джыл мындан алдача, къызармады, джунчумады. Аллай халы уа аны иги джашагъан, кёбню кёрген адамгъа ушата эди.

Джамий сёзюн бошагъанлай, сёлеширге Разият чыкъды. Атасы энште къарады...

□

КЪОНАКЪ

Батыб баргъан кюнню джарыкъ таякълары кёкде булут юзюклени кызартадыла. Кёкню этеги мыдыхча джанады. Бу гитче элчик батыу джерде орнатылгъанды да, аны себебли, кюн батханлыкъгъа, кыйналыб солуу аласа.

Колхозну правлени, складлары, атлары, ёгюзлери тургъан орунлары да былайда бир джердедиле. Хар ишден келе келген, бирси ингирледеча, бу ингирде да былайда, ныгъышда тохтаб лахоргъа къошулады.

Бир джашил «Победа», орамны букъу этдире келиб, правленни тенглигинде тохтады. Ныгъышдагъыла райондан къуллукъчу келген сундула. «Победадан» юсюнде да сахтиян пальтосу бла, узун мыйыкълы, чырайлы эр киши чыгъыб, ауур-ауур атлай, джыйыннга джанлаб:

— Ингир ахшы болсун, — деди.

— Сау бол, джууукъ бол, — дедиле анга бир талай ауаз.

— Аланла, Джамалланы Мурат къалайда джашайды? — деб сорду къонакъ.

— Ма былайдан санаб, ючюнчю юйде, — деб атчы Джумалий, къамичи сабы бла, къанджал баш юйню кёргюзтдю. Къонакъ «ыхы, ыхы» дей, барыб машинагъа мингенде, асыры ауурдан, аны бир джаны базманны дженнгенча, энишге дженгди. Хар ким, бу кимди дегенча, бир

бирге къарадыла. Алай «Победа», узун мыйыкълыны Муратны юйюню къабакъ эшигини къатында къоюб, мычымай къайтханын кёргенде, ол ким эсе да къонакъгъа келгенин билдиле.

Атчы Джумалий аг орунга келгенде, онтёрт-онбеш джыллыкъ Мухадин, эки атына да суу ичириб, аланы арбасына тагъа тура эди.

— Мухадин, ким эсе да, сизге бир къонакъ келгенди, атанг'а юйдемиди? — деб сорду.

— Билмейме.

— Бар, бар, атлагъа мен аш салырма,— деди атчы.

Мухадин кладовойну аллында машинала тизилиб тургъан джерге келди. Алайда аны тамата къарындашы Исмаил, ишинден келиб, машинасыны чиракъ джарыгъында нени эсе да чёгюч таууш этдире эди. Ол, Мухадинден къонакъ келгенин эштиб, аны бла бирге арбазларына киргенинде, аланы аналары Джулдуз арлакъда ийнек сауа, къонагъ'а эшик аллында шинтикге олтуруб тура эди. Къонакъ, ёрге туруб, джашла бла саламлашды. Исмаил анга:

— Олтур, олтур,— деб, юйден Мухадинге шинтик чыгъартыб, кеси да аны къатына олтурду.

«Бу ким болур?» — деди Мухадин ичинден къонакъны таныялмай.

Кенг арбазда, терекни тюбюнде, базыкъ къауурала печде чырылдаб джанадыла. Гитче кыргъыз къазанчыкъда не зат эсе да боркъулдаб къайнайды. Шош аязчыкъ юйню сол джанындан терекледен кёгет ийис келтиреди. Юй алда саргъалгъан нартюх бахча шыр-шыр таууш этеди. Бахчаланы башында Тянь-Шань таулары; кечеги шошлукъгъа тынгылагъанча, битеу дунияны джарытхан толу айны тюбюнде ёхтем сюеледиле.

— Мухадин, былай келчи,— деб Джулдуз джашын печни къатына чакъырды.

Мухадин анасыны къатына джанлады.

— Акъырын кир да, тауукъ орунда адакъаладан бир семизирегин келтирчи, — деди.

— Бу къонакъ кимди?

— Атангы къарындашыды. Ораза туга болур, аууз ачар заман болгъанды. Терк!..

— Бир тюрлю кишиди. Бойну да бир базыкъды.

— Кет, къурурлукъ, эштдиресе! Айтханымы эт. Атанг да келе болур, — деб ана джашын ашыкъдырады.

Мухадинни атасы Мурат колхоз ийнеклени кютеди. Ол, бюгечеге къарагъанча, кеч къалыб келди. Мурат атыны джюгенинден тутуб, арбазгъа киргенлей, къонакъ аны, аллына барыб, къаты къучакълады. Сора Муратны къолун да джибермегенлей, артха чыракъ джарыкъгъа туруб:

— Мени таныялмаймыса? — деб джарыкъ сорду.

Мурат ариу этилген улуу акъ къалпагъыны тюбюнден къонакъны бетине ышанлаб къарай:

— Къара, къара, Мусабийге, — деб, экинчи кере къучакълады. — Адам танымазча тюрленгенсе, алай танымай'а! Оллох, оллох, билмей тургъанлай къайдан чыгъыб къалдынг?

— Буйрукъ алай болур эди. Келдим, — деди Мусабий. Аны шинтикге олтуртдула.

— Сен сауса деб кимни эсинде бар эди, — деб, Мурат башын булгъады.

Ол кесини къарындашы Мусабийни Нальчикден аскерге ашыргъанды кёб заман бола эди. Андан бери урушну бла кёчгюнчюлюкню къыйын джыллары да оздула.

Джулдуз Мусабийни улуу къара чемоданы бла, узунлугъу, кенглиги да джарымышар метр болгъан, гемир къюбюрчекчигин тыш юйден отоугъа кийирди. Гитче къюбюрчекчик къоргъашинча ауур эди. Аны, къюден кё-тюрюб, къюбюрню юсюне сала, Джулдуз ичинден: «Бу не ауур затды» деб — сейирсинди.

Барысы да столну тегерегине олтуруб, тауукъ илибжени джаратыб ашайдыла. Мухадин да тауукъ къа-

натны кемире, къонакъгъа биягъы халда къарайды. Къонакъны токъ бетинден, бийик мангылайындан терлеген-лери барады, ариу джюлюннген башы чыракъ жарыкъда джылтырайды. Аны узунуракъ тюз бурнуну тюбюнде къулакъ тюблерине джетген къара мыйыкълары таб джарашадыла. Айры къашлы, къара кёзлю къонакъ бек чырайлы адамды дерчады. Алай аны бир бузгъан джери барды. Ол асыры семизди. Аны себебли, аны сакъал тюбю энишге дженгиб турады. Мухадин аны джаратмайды.

Муратны джашларына къарай, Мусабий:

— Джашла къаялача улуу кишиле болгъандыла, — деди.

— Хау, ёсер ючюн'а къалмагъандыла. Къызчыкъ да ол джаны бла былагъа хорлатмагъанды, — деди Мурат.

— Тохта, къызчыкъдамы барды? — деб, Мусабий келинини кёзюне къарады.

— Хау, ишдеди, ындырда будай сууурады.

— Иги эди да, — деди Мусабий.

— Да, Аминат'а, сен кетгенде, иги джюрюген къызчыкъ болуб къалгъан эди, — деди Мурат.

— Алайды, Мухадин сен кетгенден сора туугъанды, — деди Джулдуз.

Мусабий Мухадиннге къараб:

— Кёремисе, аны ючюн'а улуу киши болгъанды, — деб сейирсинди.

— Айтыргъа унутуб турама. Биягъы бригадирни ызындан айланыб, эки аягъын бир уюкъгъа сукъдуруб, бюгюн да эки эмилик атны тутуб джекгенди, — деб Джулдуз Мухадинден тарыкъды.

— Къайсы атланы джекгенсе? — деб сорду Мухадинни атасы.

— Тойтукъ бла Джердени.

— Э-э, — деб созду атасы. — Кёремисе аны гынтдысын? Ала бла уа бир да ойнама.

— Быллай къоркъа билмеген ким кёргенди, — деб урушду Джулдуз.

— Джекмез, джекмез, — деди Мурат. — Турчу, Мухадин, ашаб бошадынг эсенг, мени атымы фермагъа элтиб, тагъыб кел.

Мухадин атасыны атын фермагъа элтиб къайтханда, Мусабий бла Мурат отоуда, башха-башха ундурукълада джатыб, хапар айта тура эдиле. Джулдуз'а, джукъусу да келе, алагъа тынгылайды.

— Да, айтханыгъызгъа кёре, джашауугъуз къачандан да бусагъатда игиди, — деди базыкъ ауазлы Мусабий.

— Хау, энди хатабыз джокъду, — деди огъурлу бетли Мурат. — Айтчы, айт, хапарынгы. Къурурукъ урушдан къалай къутулдунг, эндиге дери тауушунг чыкъмай къайда турдунг, юйдегингден не хапар?

Мусабий бир кесек мычыды. Кесин, озгъан заманны эсге тюшюре, терен сагъыш этгенча кёргюзтдю.

— Ол заманда, Нальчикде сизден айырылгъандан сора, Прохладнагъа барыб тюшген эдим, — деб башлады ол хапарын. — Немис джетиб келеди деб къайгъы этиб, анда окопла къаздырыб кёб тутдула. Артда уа къышны къаты тутхан заманында поезд бла элтиб, Украинада тюшюрген эдиле. Анда иги кесек заманны ичинде юйрегиб турдула. Сора кёб бармай урушха кирдим.

Мусабий хар сёзюн созуб, къыйналыб айтады. Мухадин да, аны аузуна къарай, къулакъ салыб тынгылайды.

— ...Былай танг аласында эди, сууукъдан солуу алыронг джокъ эди, — деб Мусабий терен солууу бла джууургъанны ёрге кётюртюр, энишге джибертди. — Ма ол кюнню ингирилгинде ауур джаралы болдум. Госпиталгъа келтиргенлеринден сора, джалан да эжинчи кюн эс джыйгъан эдим. Кёб джатдым. Бир кюн начальник чакъырады. Бек иги адам болуучу эди. Ол: «джолдаш Джамалов, сен контуженный болгъанса, туугъан элинге къайтыргъа эркинсе» деди да, аллах кёргенден, бек къууандым.

Мусабий, андан ары айтырыгъын унутуб къойгъанча, биягъы халда тынгылады. Мухадин аны терен сагъыш-

ланнганын эм, нек эсе да, бираз абызырагъанын сизди. Аны атасы бла анасы да, бир-бирге къарай, тынгылай эдиле. Алай Мусабийни быллай бир не зат ючюн къыйналыб селешгенин билмей эдиле.

— Бир иги узбекли шуёхум бар эди да, госпиталдан аны бла бирге чыкъгъан эдим. Аны аллында уа юйге письмо джазгъанлыгъынга не джууаб къайтмай эди, не да джазгъан къагъытынг артха къайтмай эди. Андан сора бусагъатда Кавказгъа джол джокъду деб хапар бар эди. Аны себебли узбекли нёгерим къоймады да, Узбекистанга бардым. Нёгерим манга бир да болмагъанча иги эди. Аны бла джашай гурдум. Сора, кёб бармагъанлай, тауула Кавказдан кёчюб келгендиле деб эштдик. Андан арысында мен юйдегими излей бармагъан джерим кълмады. Сизден да бир хапар эштмедим, — деб Мусабий биягъыча терен солуу алды.

Аны хапарына тынгылагъанла: Ала къалайгъа тюшген болурла? Бир хапары нек эштилмейди? — деб саргъыш этдиле. Хар бири акъылларына келгенни айтыб тынгылашдыла. Сора Мусабий:

— Бу джанында таулу кёбдю деб эштиб, табарма деб бек улуу умут эте келе эдим, — деди. — Эртде окъуна келлик эдим, ол нёгерими болушлугъу бла буслиман окъуугъа кирдим да, къоюб кеталмай турдум.

— Биз да кёб сурагъанбыз, бу тийреде болсала, эштирик эдик... Табылырла, — деди Мурат.

— Хау, Хау. Кёб болмай хоншуларыбызгъа, билмей тургъанларындай, къайда болгъанлары белгили болмай тургъан, бир джууукълары келгендиле, — деди Мухадинни анасы. — Аланы да бир хапарларын эштирбиз... Кесинги да эфенди болгъанынг игиди. Бизни элде эфенди джокъду.

Аны эштгенлей Мусабийни джюреги джарыды. Ол ичинден: «Элде эфендиле болурла деб къоркъуб келе эдим. Иги болду», — деди. Барысы да тынгылашдыла. Сёзню биягъы Мусабий башлады.

— Сора эфендигиз джокъду. Ол'а аманды да, — деди ол. — Мында динни тутханла уа кёб болурла?

— Хау, таулула бла кыргызызлыла кёбдюле. Орус азды.

...Джулдуз аланы чыракъларын ёчюлтюб, джатаргъа улуу юйге кетгенде, терезеден ургъан ай джарыкъ эшикни аллын джарыта эди, энди уа Мусабийни ундурукъ аллын джарытады. Мусабий кыуш тёшекде бауурланыб тюшгенлей, юй тюбюнде ай джарытхан джерге кыраиды. Ол не Муратны хурулдагъанын, не стол сагъатны тауушун эштмейди. Ассыры сагъыш этгенден, аны мыйысы ауруйду, кёзюне джукъу кирмейди. «Бек таб джерге тюшгенме. Райондан бери юч сагъат келгенме. Узакъды. Ол бек игиди. Эшда, хайт десем, мен мында умутума джеталлыкъ болурма. Мени хыйлачы болгъанымы Павлодарда битеу элде биледиле. «Ашыкыгъан суу тенгизге джетмейди» дейдиле. Ашыкымазгъа керекди. Алгъа шахарда бир ахшы доктор бла шагърей болуб, дарманла маджарыргъа керекме. Сора бу юйню бир бёлюмюнде аякъ тиреб тохтайым да, халкъ тегерекден манга джюрюб башларла», — деб Мусабий кеси-кесине кёл этдирирге кюрешеди. Алай, хыйла ишлери ючюн элинден кысталгъаны себебли, джюреги кыайгыдан, кёзюне джукъу кирмейди. Аны мыйысын улуу сагъыш эгейди. Кёзюне узакъ Павлодарда кыюб кетген кыатыны бла кызы кёрюнедиле. «Аланы табмагъанма деб нек айтдым? Бир хапарлары эштилиб кыалса, не этерикме?.. Бу джолдан табсыз ётюрюк айтмагъанма. Не этерме?.. Не?» — дей, ол андан ары сагъыш этер кючу да кыалмай, танг аласында кыалкыды. Ол тюшюнде да джюрегини «Не этерме?.. Не этерме?» — дегенлей тургъанын сезиб, тура эди.

Мусабий арбазда дауурладан уянганда, терезеден исси кюн тийиб, арбаз да адамладан толуб тура эди.

Тиширыула бла эр кишиле алгъа аны бла саламлашыб, ызы бла кыатынындан бла кызычыгындан «хапары

болмагъаны» ючюн джарсыйдыла. Мусабий, не этерге билмей, амалсыз болады. Бир'а: «Бош кьоркъама ансы, алдай'а билген болурма дейме» — деб, бир-эки минутха дери керти да кёл этеди. Алай сагъыш аны башына дагъыда къайтыб келе эди.

Андан артында, иги кесек заман озду.

Бир кече Мухадин, ындырдан келе, арбасын орамны бир джанында тохтатыб:

— Асан!.. Ой Асан,— деб кычырды. Асан алаша джербаш юйчюкню эшигинден башын къаратыб, «бусагъат» деб, эшикни этди.

Толгъан ай орамны ариу джарытады. Тереклени чапыракъларын таудан ургъан аязчыкъ шош шыбырдатады. Андан-мындан ит юрген, макъа гъурулдагъан тауушла эштиледиле. Асан, къатыны Кюмюш бла бирге, юйден чыгъыб, арбагъа мине:

— Мухадин, былай кеч нек къалдынг? — деб сорду.

— Да комбайн тохтагъанлай бек ашыгъыб келдим,— деди арбачы.

Муратлары бюгюн Мусабий келгени ючюн къурманлыкъ этедиле. Хоншу элlege «Бери не тюрлю ауруугъа да бакъгъан уста келгенди» деб хапар джайылгъаны ючюн туююл эсе билмейме, башха элледен да кёб адам келгенди,— деб Мухадин, нёгерлери бла арбасындан гюшюб, орамда кьонакъ арбаланы аралары бла ётюб, адамдан толу арбазгъа кирди. Арбазда эр кишиле къазанланы, тиширыула уа самоварланы къуршалаб турадыла. Джашла бла кызла джыйылгъан отоудан джыр, эджиу таууш эштиледи. Тиширыула аш юйден кюйген джау иисден тунчугъа, кёзлерин ууа чыгъадыла.

Мухадинни бла Асанны акъыллары уа башхады. Ала Мусабий «эфендини» хыйлаларын ачыкъларгъа умут этедиле.

— Мухадин, къалай этебиз? — деб сорду Асан.

— Халгъа къарайыкъ да, анга кёре...

— Аланы бери бер да, сен кызла болгъан отоуда тур, — деди Асан, къатынына.

Кюмюш хурджунундан нелени эсе да чыгъарыб эрине бериб кетди. Сора Мухадин бла Асан къартла олтургъан отоуну эшик аллына джанлай, эшикден къарагъан сабий-леге «Къачыгъыз» деб, босагъа юсюнде, алгъаракъ атлаб, сюелдиле.

Мусабий къартла бла олтуруб, «дууаны кючюнк» юсюнден хапар айтады. Аны айтханына къартла:

— Аллах, аллах, — деб сейир этедиле.

Мухадин Асанны къабыргъасына джингириги бла тюрте:

— Хайда. Бусагъатдан таб заман табарыкъ туююлсе, — деб ашыкъдырды. Асан отоугъа кирирге бла кир-мезге арсар болуб:

— Ашыкъма, — деб кысха джууаб берди.

Мухадин ичинден: «Ой, бош махтана эдинг, ансы сенден чыгъарыкъ джокъду» деб ачыуланады. Алай Мусабий: «Алайды да, аллахха ийнанганнга дууа болушмай кюймайды» дегенлей, Асан босагъадан ичине атлаб:

— Аллах, сенича, дууа джазама деб, адамланы алдаб айланганлагъа уа къалай къарайды? — деб соруб, Мусабийни сёзюн бёлдю.

Хар ким бир бирге къарай, тынгылашдыла. Мусабийни терлеб тургъан аркъасындан сууукъ джелчик къалтыратыб озгъанча болду. Эшик артында сюелген Мухадин къартладан бирини:

— Муну бери кеф этиб неге джибергендиле? Джашла не болдула? — дегенин эштди. Асан олтургъанлагъа эришгенча, тынгылагъанлай туруб, бир кесек мычыды, сора:

— Угъай, мен кеф туююлме... Барыгъызны да намысыгъыз, сыйыгъыз да тѣпбемде болсун, алай мынга ийнанмазыгъызны тилейме, — деб, алгъаракъ атлаб, хур-

джунундан мелте бла тышланган юч ючгюл бюкленген дууаны чыгъарады. Сора, нек эсе да, айтырыгъын айталмай, бираз абызырады. Сора былай айтыб башлады:

— Айыб этмегиз, кесигиз билесиз, мени сабийим джожьду... Бу уа аны бла хайырланыб, къатыныма юч кере дууа джазгъанды. Мен дууагъа, диннге да ийнанмайма. Бу ишни юйдеги менден джашырын этгенди, — дегенде, Мусабий адамланы юслери бла атлаб, мыллыгын эшикге атды, алай эшикге чыгъалмады: босагъа юсю адамдан топпа-толу эди.

Олтургъан къартладан бири:

— Джаш тюз айтады. Мен эфенди туююл эсем да, окъугъан кибиб эталама. Бу джаш юч дууасын да ачыб манга кёргюзтгенди. Мен алагъа къарагъанма. Алада джазылгъан зат не арабча туююлдо, не орусча туююлдо. Шайтанча эсе да, аланы джазгъан кеси да билмейди.

— Аны алайлыгъын къалай билдинг? Дууаланы нек ачдынг? — дей болурсуз. Ма бу дууаланы джазгъан киши бери келген кюнюнден башлаб кимни ненча джашы, къызы барды, ала къайда ишлейдиле деб, бирлеге джашыртын соруб, билиб, сора адамланы юйлерине барыб, «Сени мынча къызынг, мынча джашынг барды, ол анда ишлейди, бу мында ишлейди» — деб, атын устагъа, билгичге чыгъарыб, ол хыйлалыкъ бла адамланы алдаб, хакъ алыб айланады. Аны быллай аман ишлерин билгенден сора аны дууаларына къарагъан да сейир эди, — деб Асан къызадан — къыза кетиб къарагъанда, Мусабийни кёрмедди. Ол даучула андан кёб болгъунчу, адамланы арасы бла сыбдырылыб, терекле тюбюне ычхынган эди.

Олсагъатдан артында, хар ким анга ийнаныуундан чыкъды. Адамла сейир этедиле. «Халкъны алдагъанны адамлыгъы болурму?» — деб ачуланадыла. Мусабийни джокълагъан адам кёрюнмеди. Мурат бек уялды. Болса да Мусабийни кетгенине къууаныб къойду.

Мусабий'а, бахчаланы джырыб келиб, суудан ёталмай, нартюх бахчаланы башында, суу джагъасында олтуруѳ, ауур сагъышха хорлатыб, тохтады. Къулагъына Муратланы арбаздан келген къобуз таууш чалыннганы сайын, аны джюреги: «Халкъ менден къутулгъаныны къууанчын этеди», — дей эди.

„СУУГЪА КЕТГЕН ТАШ КЪАРМАР“

Мухтар эфенди моулитден келгенинде къатыны, ийнек келмей къалгъанды деб, жарсыб тура эди.

— Мустафаны ийнеги келгенмиди? Эртденликде мен кесибизни гылджаны да аны да бирге къууалагъан эдим.

— Хау. Ол да кеси къайтмай къалгъанды да, барыб къабырланы башындан тыйыб келгендиле.

Мухтар эфендини ийнегини аллай тѳреси болмаучу-ду. «Эшда, бѳрю иш... ансы, ол бу заманнга дери бузууна келмей турлукъ тѳююдю»,— деб сагъышлана, алтымыш джыллыкъ Мухтар, тыягъын да къолуна алыб, эшикге чыкъды. Кюнбатышдан къара булутла келгенин кѳрюб: «Кюн да, мынга къарагъанча, бузулуб, ишни кырты этеди» дей, мыллыгын къабырла таба сыртха атды. Элде чыракъ жарыгъы чыкъгъан юйле аздан-аз бола, кѳкню былайдан къараб кѳрюннген кесегиндеги джулдузланы да булутла джаба барадыла. Эфенди сыртха чыгъыб, тѳгерегине къарады. Алай, кѳзню кѳзге урсанг да, джукъ кѳрюнюрю: тѳююл эди. Джауунлу булутла джетиб, къолну эки джанындагъы къаяланы башын гам джабыб тохтагъанча болду. Мухтар эфенди, бир тауушун иш эштир эсем деб, тѳгерекге къулакъ салды. Ол билмей тургъанлай кѳк ачы кюкюрѳб, аны аллында сюелген къаяны зангырдатды. Эфенди элгениб: «Астофируллах!» деб,

алгъа бир-эки атлады. Сора къабырла табадан анга ауаз эштигенча кёрюндю. «Ол, баям, ёлгенледен бирини ауазыды. Тоба астофируллах! Келе-келиб, сейирликни уа мен кёрдюм да», — деб сейирсинди Мухтар эфенди, — эфендилени бир къаууму ёлгенле къабырдан чыгъадыла, бир къаууму уа чыкъмайдыла деб даулашыучудула. Мухтар эфенди экинчи къауум джанлы болуб, терс айтыб тургъан кёреме. Къайгъырмаз. Быллай ишни Мухтар эфендича, кеси кёзю бла Мыстай хаджи окъуна кёрменди. Эфенди бюгечеги ишни юсюнден айтыб, тамбла окъуна, хаджини, халкъны да бир сейирсиндирсин.

Бу тюрлю сагъышны эте, Мухтар эфенди къысыр къаяны тюрлюне джетиб тохтады. Андан ёрге барыр онг джокъ эди. Тёгерекге, биягъыча, къулакъ салды. Шош-лукъну джалан да анда мында «дыб-дыб» деб тамгъан джауун тамычыланы тауушлары буза эдиле. Ассиры къарангыдан арталлы да джукъ кёрюмейди. Эфендини ийнеги эсинден чыкъды. Ол эншге, къабырла таба къарады. Андан биягъы бир таууш иш эшилир эсе уа деб, солуун да тыя, тынгылады. Алай аны къулагъына бир тюрлю таууш чалынмады.

Эсине: «Къабырдан чыгъыб дууа окъугъан ким эсе да, аллыма тюрбесе, не этерме?» деген акъыл тюршдю. Джюрегин къоркъуу сыйырды. Ичинден дууа окъуй, юйге не къадар къысха джол бла барыр муратда, эншге айланды. Джауун да, анга эришгенча, мант башланы къыстау тюрлюб башлады. Эфенди, къабырланы юсюне барыб къалырма деб, къоркъуб, сёдегей келиб, джар башына джетди. Не сагъыш этиб кюрешди эсе да, джардан тюршер джер былайдады деб эс эталмады. «Эшда, мен ассиры ёрге тартхан болурма» деб, джарны башы бла къабырла таба тебреди. Ол дууа окъуун да тохтатмай, къоркъгъандан башын кётюрлюб аллына да къараялмай, аягъы уча да джыгъыла, дагъыда тура да бара иги кесек келиб тохтады. Сакъ джауун, гыбыт бучхакъдан ычхыннган бозача къуюлуб башлады. «Асто-о! Джин зараны джет-

меди эсе, мен к'айдагъымы да билмей, былай болуб нек к'алдым?» деб, эфенди алг'а бир кесек барг'анлай, бичен тишден да улуу бир таш к'атына чык'ды. К'абырладан эннген джол андан арлак'да эди, аны себебли, эфенди эс джыйды. Юсюнде кийимлери, сууг'а суг'уб чыг'арг'анча, бек джибигендиле, болса да, ассыры к'орк'г'андан, аны сезген иш да этмей эди. Джолну табханын билгенлей, санына тирилик кирди. Алай ол да к'ебге дери турмады. Ол джолг'а тюзелирге, к'абырла табадан келиб, бир узун к'арелди аны бла тебпе-тенг эншге айланды. Эфенди, аны эслеб, элгениб, мыллыгын артха атыб, джыг'ылды. К'арелди да андан к'орк'уб, нек эсе да артха к'ачды. Сора, к'еб да бармай, джыг'ылыб оу-шау этди. Эфенди, аны ауазындан, Мыстай хаджи болг'анын билиб, тохтады. Болса да иги ишанмаг'анлык' этиб:

— Мыстай хаджи! — деб кенгден с'елешди. Мыстай хаджи да аны Мухтар эфенди болг'анын билди, болса да, кесин анга танытмаз ак'ылда, терк ок'уна ёрге туруб, джалан да эки атлаб, бияг'ыча джыг'ылыб оу шау этиб ынчады.

— Ай аллах... Ых-х... Аллах, сен бирсе, — деди ол. Андан артында Мухтар эфенди экили болууун к'ойду. Аны джюрегин к'орк'уулук' да ташлады. Ол ойсурай тург'ан хаджини аллына келиб:

— Джуг'унгуму ачитдынг, хаджи? — деб, к'айг'ырыулу сорду. Бетин сак' джауундан джашырыб, джерге айландырыб джатхан хаджи ынчаг'ан болмаса, джууаб к'айтармады. Джауун'а, былайдан ёрге турма дегенча, аны к'ыстаудан к'ыстау туюди. К'ек кюкюреб, джерни тебдиргени сайын, к'ара булутланы ург'ан шибля к'ез к'аматады. Сыртда битеу суу ызчык'ланы эншге ырхычык'ла шорхулдаб аг'адыла. Элни ичи бла барг'ан т'ау суу, к'утуруб, хуна оюлг'ан таууш этиб келеди. Сууну ызындан бир арлак'да, бир берлак'да ол келтирген ташла, бир бирине тийиб от чаг'адыла, джаг'аны джарытадыла.

— Бутумму дейсе? — деб сорду эфенди.

— Угъай, угъай, инчигим дейме, — деб, Мыстай хаджи ынчхай-ынчхай, башын джерден ёрге кётюрдю.

— Чыкъгъан этген болур дейме, — деб къайгъырды эфенди.

— Ай, аны къыллы къалса уа, аллахха шукур деб окъуна къояр эдим, — дей, хаджи эфендини болушлугъу бла ёрге туругъа умут этди, алай инчиги асыры чанчхандан, аягъын джерге салалмады. «Аллахдан аман табарыкъ, бу бюгече келе келиб, манга къайдан палахха тюбеди» — деб, ичинден ачыуланды хаджи. Алай инчигими сени хатангдан сындырдым деб, эфендиге бир тюрюлю бир зат айталмады.

— Бу заманда бери къайдан чыкъгъан эдинг? Сен алай келмесенг, мен бюгече аллай дерча боллукъ кёре эдим, — деди.

— Аллахны буйругъу алай болур эди, — деди эфенди. — Ол аман гылджа келмей къалгъанды да, аман бёрю ашарыкъ, анга къарай чыкъгъан эдим.

«Алай эсе, муну бери кетгенин ол аман къатыны биледи. Бусагъат, муну адамла излей келмей амалы джокъду» деген акъыл хаджини джюрегине улуу кьоркьуу салды.

— Мени бюгече не былайгъа келгеними, не санга тюбегеними бир джангыз джан да билмезге керекди, — деди ол онг кьабыргъасына тыяна.

Эфенди хаджини бир кьоркьуулу иши болгъанын билди. Ол аны не айтханын да джерге тюшюрмей этерге хазыр эди.

— Бир да кьоркьма. Мен...

Хаджи аны джагъасындан тутуб эншге тарта:

— Ийнанана-ийнанана. Мен санга, бир аллахха ийнанганча, ийнанана, — деб эфендини сёзюн бёлдю. — Не амал да этиб, биз былайдан терк кьораргъа керекбиз.

Битеу элlege айтылгъан Мыстай хаджи бла иши былай иги болгъаны ючюн, джюреги асыры кьууанган-

дан, Мухтар эфенди аны сыртына кётюрюб баргъанны арталлы да кыйынсынмады. Ол угъай, анга кьууаннган окьуна эте эди, нек десегиз, дин ахлулары джыйылгъан джерде кесин хаджиге махтатыуну магъанасы уллуду Аллай махтау эфендиге артыгъыракъ да бек керекди.

Мухтар эфенди, хаджини аягъын ачытыб, улута-сын сыта, аркъасына миндирди. Хаджи, сабийча, аны бойнундан эки кьолу бла тутду. Эфендини джюрегине ол да хычыуун тие эди. Аркъасында да ауур джюгю бла, хар басхан джеринде терен аякъ ызын кьоя, эншге айланды. Аллыбызгъа бирле чыгъарла деб кьоркьгъандан, терс джолланы барыб, тар тыгъырыкъчыкъдан чыгъыб, хаджини босагъа аллына бек арыб джетди. Хаджини аякъ юсюне салыб, эшикни кьакъды.

— Уй! Акъырын, марджа! — деб ынчхай, хаджи кьатынына кеси:

— Кьатын... Кьатын,— деб, эшикден шыбырдады. Алай юйде киши кьымылдамады. Мыстай хаджи, мардасыз бек ачууланыб, эшикни бираз игирек да кьакъды.

— Геммеш! — деб кьычырды. Аны кьатыны Ханий юяныб эшикни ачды.— Андан бери ёлюбмю тураса? — деб ачууланды хаджи. Ханий да эрине, тийишлисича джууаб кьайтарыгъа, джюреги излеген сёзлени табхынчы, Мухтар эфенди аны, кьолтукъ тюбюне кириб, имбашы бла бир джанындан болушлукъ этиб, босагъадан ичине кючден атлагъанын кёрюб:

— Оу кюнюм! Не болгъанды? — деб гузаба этди.

— Кьычирма! — деб, хаджи биягъы анга ачууланыб шыбырдады. Эфенди бла Ханий хаджини башындан сархын да тешиб, ундурукъгъа сыртындан салдыла. Хаджи эркин ынчаб, эшикде кьоркьгъандан ынчхамай тургъанын джетдириб башлады. Аны халы керти да осал эди. Эфенди аны аякъ кийимин да тешиб, Ханийге суу клтиртиб, сууукъ тер басхан алаша мангылайчыгъын сылады.

— Хайт де, хайт де,— дей хаджини тешиндирир акъыл этди. Алай хаджи унамады:

— Къой, къой... Бир солуу алайым да, тешинирме. Бар, сен да солу.

— Да... Аягъынга къарай кетерем.

— Угъай, угъай, бар... Ол айтханым'а тюшюнде да эсингде болсун.

— Анга бир да къоркъма. Ахшы кечели болугъуз,— деб Мухтар эфенди кетиб тебреди, алай хаджи аны дагъыда артха къайтарыб:

— Къайда да юйюнде окъуна кишиге дыб дерсе. Бу иш бизни улуу аллахха къуллукъ этиуюбюз бла байламлыды. Мени бюгече къабырла тийресинде болгъанымы бир аллахдан сора сен билесе... — деди, сора андан ары айтырыгъын да айталмай, башын джастыкъгъа бошлады.

Эфенди эшикге чыкъды. Джауун тохтаб, боз булутла таугъа сингиб барадыла. Терек чапракъладан бла юй башладан джауун суу тамычыла тамадыла.

Ичлери балчыкъ суудан толгъан джангы галошлары да тюше, Мухтар эфенди юйюне барады. «Бу не сейирди? — дейди ол.— Хаджи къабырлада не эте болур эди? Тешиндирирге, аягъына къараргъа да къоймады. Ол'а не этгенлиги болур эди?..»

Бу тюрлю сагъышла аны тѣшекде да тынчайтмай эдиле. Аны билмей къатыны:

— Бѣрю ашагъан бу аман ийнек болсун. Энди аны къайгъысын этибми турлукъса? Джукълагъан эт,— деди.

— Джангыз гылджангы бѣрю ашаса, къайгъы уа этемисе...

— Нек джангыз бола эди. Къунаджин'а?

Мухтар эфенди джууаб къайтармады. Ол кѣзюне джукъу кириб, мушулдаб башлады.

Эфенди тынгысыз джукъусундан юяннганда, кюн тау башындан аз ѳрге айырылгъан эди. Ол ашыгъышлы кийиниб, эшикге чыкъды. «Мени улуу сан этсенг, бу заманнга дери туруб келмез эдинг» деб ѳбкелер хаджи. — Бу

аман къатын мени эндиге дери юятмай, ийнекни излерге кетген кёреме...»

Бийик кёкде анда-мында акъ къургъакъ булут юзюкле созуладыла. Джербаш юйлени оджакъларындан чыкыгъан тютюнле бирер ыз алыб, тау къабыргъасына бауур саладыла. Элде бир анда, бир мында ит юрген, мал ёкюрген эм хораз къычыргъан тауушла эштиледиле. Зыкгыл джашчыкъла бла къызчыкъла ойнаргъа деб орамгъа чабыб-чабыб чыгъадыла. Алай Мухтар эфенди тегерекде бола тургъан затлагъа не аз да эс бурмайды. Ол тас болгъан ийнегини къайгъысын да арталлы да этмейди, ёзгени кьой, бусагъатда асыры ашыкъгъандан, юйюню эшигине кирит окъуна салмай кетгенди. Хаджи анга: «Бизни джашырын ишибиз аллахха къуллукъ этиу бла байламлыды» дегенди. Эфендиге неден да, ол не иш эсе да, аны билиу башды.

Ол отоугъа киргенде, хаджи, эки кьолун да башына салыб, ундурукъда сыртындан тюшюб тура эди да, эфендини кёргенлей, джарыды.

— Бюгечели джукъламай чыкыгъанма. Эртденли, къалай эсе да, солуу алдым, — деди ол, эфендини къайгырыулу сорууна джууаблай, сора, юсюндеги джашил къатапа тышлы джууургъанны бир джанына атыб, ундурукъгъа олтурду. Мухтар эфенди да, хаджи аны кеч келдинг деб джауламагъанына къууана, ундурукъ аллында шинтикге чёкдю.

— Ол ийнек къайгъылы болуб, эртдерек да келалмадым.

— Къайгырмаз. Сыннганга ол Ысхакъ улу иги болуучу эди да, аны чакъыртыб байлатханма. Ол иш туююдю. Буйрукъ бла бир ачыр кезиуом болур эди.

— Хау, хау. Буйрукъдан ким озады.

— Мен сени чакъыргъа кимни иерге билмей тура эдим.

Узун мыйыкълары да, артларындан сыннган къанатлакибик, эншге салыныб, инчге бойнуну тамырлары тарты-

ла, ол арыкъ кёкюрегини къангасында тогъуз-он дууасы, теке сакъалын эншге сылай, эфендиге ичги сёзюн айтыргъа акъыл этди.

— Мен сенден ма юйдегилеримден джашыргъанымы окъуна бир заманда да джашырмагъанма...

— Сау бол.

— Джашырлыкъ да тюйюлме. Нек? Сен да, мен да дин ахлуларыбыз. Аны себебли, мен элни аллында аман бетли болсам, сен да алай боллукъса, сен болсанг, мени боллугъум да алайды.

Эфенди хаджини теренден къарагъан талгъыр кёзлерине улуу ыразы болуб къарайды. Хаджини гитче бурнуу сыртын, чыкъ тюшгенча, тер басыбды. Хар сёлешгени сайын джыйырылгъан джукъа джаякълары бирге джеггенча кёрюнедиле. Ёре къулакъларыны бири, нек эсе да, санда бир къымылдайды.

— Аны барын да санга мен нек айтама? — деди ол эфендиге. — Заман аманды. Бизни элгъыннгы сыйыбыз джокъду. Благъ бизни суйюбмю тутхан сунаса? Ол адамланы кеси джанлы этиб барады. Бизни уа сыйыбыз ол къадар тюше барады. Сабийле ызыбыздан хиликгя этиб, къычырыб башлагъандыла.

— Алайды, алайды, — деди эфенди. — Биз халкъны хайырындан турабыз. «Дин заранлы затды. Ол илму бла, билим бла келишмейди» — дейдиле да, адамланы башларын хайран этиб, джолдан аджашдырадыла.

— Ма, сау бол да къал. Тюз айтаса. Узакъгъа бармайыкъ. Колхоз къуралгъан джылдан бери окъуна элде бизни дараджабыз къаллай бир эншге тюшгенди, э? Сагъыш этчи кесинг, — деб, хаджи арыкъ бойнун эфендиге созады. — Тюнене ныгъышда бусагъатда бутуму байлаб кетген Ысхакъ улуну джашына: «табсызла ойнайса» деб хыны этгенимлей, экибизни да намысыбызны сындырыб сёлешгенди. Алайда джашланы джанг-нг-нгыз бири мени джанлы болмагъанды.

— Заман тюрленгенди. Боллукъ туююдюле.

— Аллаи затланы эсге алыб, мен бюгече, кьайдан шайтан урду эсе да, этмезлик ишиме ёшюн ургьама. Экибиз да окьугьан кьуранны хакьына, мен аны башда айтылгьан затла ючюн этгенме. Халкьны кесибизге ийнандырыр ючюн этгенме.

Андан ары сёз нени юсюнден барлыгьын да билмей, Мухтар эфенди:

— Ой, ийнанама, ийнанама,— деб, аягьын да, тыягьын да джерге-джерге кьакьды. Сора Мыстай хаджи, энди ишни мурдорун салдым деб, сёзюю соза турмай:

— Эсингде болур, ол кюн Кермаханны кьызчыгьын кебинлей туруб, кьызчыкь, хариб «Тюймеми ёшююме, бууунлугьуму бууунума салыгьыз» деб, осуят этген эди. «Кьалай этейик? — деб соргьанларында, мен «Осуятын-да айтханынлай этигиз», — деген эдим.

— Эсимдеди, эсимдеди, эсимде болмай'а.

— Ол алтын туюме бла алтын бууунлукь Кермахан-ны анасындан кьалгьан затла эдиле да, элде аланы танымагьан, алагьа кёз кьаратмагьан джокь эди.

— Аны да билеме,— деди эфенди хаджини созулуў айтылгьан сёзюю ахырын эштирге ашыгьа.

— Аллаи затланы ёлюк бла асырагьан тёре да джокь эди, болса да мен айтханны этген эдиле. Элде аны харким да кёргенди, сейирсингенди. Аны себебли мен ол затчыкьланы ачыб алыргьа умут этген эдим. Джауун джетди да, ишим болмады. Кьабыр да иги кесек кьазылгьанлай кьалгьанды. Аланы мен кьолгьа эталгьан болсам эди, халкьгьа кёргюзтюб: «Быланы, Кермаханны кьызы, бюгече келтириб, анама бер, мен джаннетдеме, анда былай затла кёбдюле» деб кетгенди деген сёзлени джаярыкь эдим. Алай не медет! Болалмадым. Ансы ол иш бизни дараджабызны улуу кётюрлюк эди,— деб хаджи эфендини кёзюне кьарады. Аны бетини тюрленгенин сезиб:

— Кертиди, ол иги иш туююдю. Алай, мен ол ишни,

аллахха тюз кьуллукъ этер ючюн, бусурманланы аллахха бойсундуруп муратда эте эдим. Алайчыгъын эсге ал.

— Ангылайма, ангылайма, — деди эфенди, болса да ол хаджини хапарын арталлы да джаратмады. Аны кезюне Мыстай хаджини кечегиде, ассиры кьоркьгъандан, джанын кьолуна ала, кьабыр кьазгъаны кьрюндю. «Ким биледи, хаджи ол ишни не мурат бла эте болур эди» — деб, сагъышланды Мухтар эфенди. Аны бети да тюрлениб, кезлери юй тюрлюнде бир джерге кьарагъанлай кьалдыла. Хаджи аны эследи.

— Хурметли эфендим, айтханыма тынгылай болмасса дейме, — деди ол. Эфенди сескениб, башын кетюрдю.

— Угъай, эштиб турама.

— Хапарымы джаратмагъанча кьрюнесе...

Эфенди, не айтыргъа билмей, кьым-тым этди. Ол сакъалың, джалан да боюн аласын болмаса, джюлюмейди. Аны кьызыл уууртларын да тюк басыбды. Болса да ол, саулугъу игиден, кесини джыл санына кере болмай, джаш кьрюнеди. Таб, тюз джукъа бурну, базыкь кьызыл эринлери, узун сакъалы, мыйыкълары да аны чырайлы этедиле. Алай аны эншге дери тюк басхан алаша мангъылайы бла улуу салпы кьулакъларына кьарасанг, аны чырайлылыгъын бузадыла.

— Былай айтайым деб билмейме, — деди ол хаджиге. — Бары айтханың да тюздю. Алай... Кесинг билмеген адам туююлсе. Ы-ы... Кьабыргъа кьатылуугъа китаб кьалай кьарайды? Андан гюнях да, андан айыблы да иш болургъа боллукъду демейме, — деди эфенди, акъылына келгенни тюз айтыб да кьоялмай, кьым-тым эте.

— Аллахха кьуллукъ этер муратда, бусурманлагъа болушлукъ этер муратда не тюрлю ишни да эт, аны ючюн сен улуу алахны джанындан ыспас болмаса, гюнях аллыкъ туююлсе, — деди хаджи, аны сезиб.

— Аны юсюнден китабда бармыды?

— Барды.

— Кьабырны юсюнден да айтыламыды?

— Угъай, былай деб, аны юсюнден'а абери айтылмайды.

— Ма мен аны айтыргъа айланама; биз адамлагъа айтыргъа, ангылатыргъа керекбиз, ансы аллай затла этсек...

— Да, аллах ыразы боллукъ, китабладан алыб адамлагъа нени айтырыкъса? — деб бёлдю ол аны сёзюн.— Адамла эштмеген анда не зат барды? Киши эштемесин ансы, кигабны да санга, манга ушагъан бирле джазгъандыла. Орус китабла халкъгъа джайылыб барадыла. Сен аны нек ангыламайса деб, хаджи, тёшекден узалыб, аны джагъасындан тутду, сора, буту ачыб ынчхады. Эфендини джюреги хаджини, озгъан кече маулитге да келмей, къабырлагъа барыб этген иши бла арталлы да келишмей эди.

— Не эт дейсе да манга? Менден не излейсе? — деб ачыуланды ол.

Хаджи къолларын ёрге кётюрюб эншге бошлады.

— Ангыламайса сен мен айтханны, ангыламайса,— деди Мыстай хаджи бойнун да созуб.— Адамланы бурсурман ууучха джыяр амал эт! Ёзге не этериксе. Мен башлагъан ишни бюгече джерине джетдир да, къабырны таб джабыб къой...

Аны сёзюн эшикден къычырыкъ этиб джиляб келген Кермахан бёлдю. Хаджи бла эфенди аны алай этиб келгенин кёргенлей окъуна ичлеринден: «Ыхы-ы»,— дедиле. Болса да абызырамадыла.

— Не этесе, хариб, Кермахан?

— Бюгече къызчыкъны къабыры къазылыб чыкъгъанды, — деб, узун бойлу, арыкъ тиширыу тегюлюб, джиляб башлады. Ол къарт къатынны халин кёрсе, таш да инджилир дерча эди. Болса да дин ахлулары Мыстай бла Мухтар аны тюкге да санамадыла. Хаджи Мухтар эфендиге, нек тынгылайса дегенча, къарады. Эфенди аны сзди, болса да, былай айтайым деб билмей, абызырады. Олсагъатдан хаджини арбазы адамдан толду. «Суугъа

кетген, таш кърмар» дегенлей болуб, хаджи тобукъларын туюуб джилягъан Кермаханни джабсарыб башлады:

— Къызчыгъынг бюгече джан алыучу мёлек бла бирге манга келиб кетгенди,— деди ол Кермаханнга.— Ол бу дуняда аллахны аллында борчун иги толтургъанды. Бир тюрюк гюняхы джокъду. Аллахутагъаланы кючю уллуду. Джарсыугъа, элде кёб адамла аны унута башлагъандыла. Ала джаннет, ахрат деген затла ётюрюкдюле деб къоядыла,— дей келиб, хаджи кърарамын эфендиге бурду, сора сёзню эфенди алды.

— Аллай адамланы шашханларын кеслерине кёргюзтюрюкюн, аланы кесине ийнандырыр юкюн, Кермаханни къызчыгъын аллахутагъала аргъы дунядан бери келчиге джибергенди...

Хаджи бла эфенди ётюрюк айтыргъа юйренмейми къалгъандыла! Ол кюн да болгъанны ётюрюкюн айтыб, адамланы сейирсиндирдиле.

Кермаханни къызыны «джаннетден келиб кетгенини» юсюнден хапар битеу хоншу элlege джайылды. Ола Мыстай хаджини, Мухтар эфендини эм динни дараджаларын кётюрдю.

Алай бла Мыстай бла Мухтар бир бирлери бла уллу шуёх болдула. Андан сора алагъа дууа джаздырыргъа деб, кеслерини эфендилери бола тургъанлай окъуна, узакъ элlege джашагъанла да келиучю эдиле. Алай аланы джашаулары ол ызда кёб бармады.

...Колхозну къурулушчу бригадасыны адамлары, ёгюз арба бла келиб, элни къыйырында эски мал орунну аллында тохтаргъа джайгъы кюнню исси тыякълары сыртланы башына къакъдыла. Саргъалгъан, къызаргъан чапыракъла терекледен къалтырай-къалтырай тюшедиле. Джыйынны таматасы, колхозну агъач устасы сарымыйыкъ Харун, башына къаядан зыгъыр агъа тургъан, эски мал орунну тегерегине айланыб къарады.

— Бу колхозгъа деб ишленген биринчи межамды. Бузаргъа кёлум бармайды,— деди ол.

— Да алай эсе, бузмайыкь.

— Правленни оноууна кёре, алай этерге да джарамайды, айхай. Былайда, улуу ийнек сюрюу кечинирча, джарагъан межамла ишлерикбиз.

— Да джер азмыды? Ишлейик.

— Мынга уа ремонт этейик. Бузоула турурла.

Харун нёгерлерини айтханларына ыразы болду.

— Хайдагъыз! Бюгюн муну башын джангыдан джарбаргъа керекбиз.

Орунну башы кюн ортагъа дери да турмай ачылды. Аны хунасына да къараргъа керек эди да, джашла джангыдан къалар акъылда бир-бир джерлерин къыстау оюб башладыла.

— Охо! Мен'а чекушка табдым да, — деди аланы бири. Харун хунагъа сугъуллуб тургъан шешагъа ылытхынны къыйыры бла къатыла:

— Каралини болуб асыралгъан болур, — деди, сора аны саулай чыгъарыб къолуна алды. Шешаны ичинде каралин угъай, къагъыт бар эди. Адамла сейирсиндиле.

— Не джазылыбды? Окъучу, — деб, аны къызылууурт Зейтунга узатды. Къалгъанла да аны тегерегине джыйылдыла. Зейтун рахат олтуруб окъуб башлады: «Биз колхоз къуралгъанына чексиз къууанганбыз, аны аягъы юсюне этер ючюн джаныбызны, къаныбызны да аямай кюрешибиз. Бизни колхоз берген насыбыбызны сыйырыргъа кюрешедиле. Кулаклары, байлары, бийлени къалгъан-къулгъанлары бизни келтириб бу орунга ургъандыла. Малла бусагъатда джайлыкъдадыла. Бу тийреде адам къымылдайды деб билмейбиз. Мыстай хаджи Зекеваны Бияслан бла бирге бери хар кече сайын келсди. Аланы бизге кёргюзтген къыйынлыкъларыны чеги джокъду. Алтаулан эдик да, тёртюбюз Мыстай хаджини къолундан ёлгендиле..., — письмода ёлгенлени атлары да, аны джазгъан экеуленни атлары да айтыла эди, — бусагъатда колхозда эки джыйырма бла онеки ийнек, онтерг ёгюз, алты сабан агъач барды. Ол азды. Болса да биз

колхозну айнырыгына, ёсеригине, къанлы Мыстайны да джууабха тартыллыгына толу ийнанабыз...» деб бошала эди, биринчи колхозчуланы письмолары.

Мыстай ол хапарны эштгенинден сора бир ненча кюнден къаядан кетген эди. Хапаргъа кёре, ол къаядан кеси кесин атханды. «Мухтар эфенди уа не болуб къалды?» дерсиз. Ол мен кесимме. Мен эфендилик этиуню къойгъанлы кёб болады. Айыб этмегиз, мен да адам бёлургъа, ишлерге, джашаргъа сюеме.

□

Б А Ш Л А Р Ы

Тюбешиу	3
Бораңда	28
Джашаугъа джол	41
Къонакъ	51
«Суугъа кетген таш къармар»	62

Ибрагим Хашимович Ахматов

В БУРАН

На балкарском языке

Редактор А. Заидов

Художник В. Шиворотов

Художественный редактор И. Чичкин

Технический редактор И. Бабаев

Корректор Х. Кулиев

Сдано в набор 21/IV 1966 г. Подписано к печати 9/VI 1966 г.

Бумага типографская № 2 70×108¹/₃₂.

Физ. печ. л. 2,375. Усл. печ. л. 3,325. Уч.-изд. л. 3,02.

Заказ № 3309. Тираж 800 экз. ЧО0906

Цена 12 коп.

Кабардино-Балкарское книжное издательство

Нальчик, проспект им. Ленина, 33.

Типография им. Революции 1905 года

Управления по печати при Совете Министров КБАССР

Нальчик, проспект им. Ленина, 33.